APOKRYFY
NOWEGO TESTAMENTU

TOM II

Apostołowie

CZĘŚĆ I

Andrzej, Jan, Paweł,
Piotr, Tomasz

PISMA APOKRYFICZNE

SERIA POD REDAKCJĄ KS. MARKA STAROWIEYSKIEGO

APOKRYFY NOWEGO TESTAMENTU

TOM I • CZĘŚĆ I

Ewangelie apokryficzne

Fragmenty. Narodzenie i dzieciństwo Maryi i Jezusa

oprac. ks. Marek Starowieyski, Kraków 2017

APOKRYFY NOWEGO TESTAMENTU

TOM I • CZĘŚĆ II

Ewangelie apokryficzne

Św. Józef i św. Jan Chrzciciel,
Męka i Zmartwychwstanie Jezusa,
Wniebowzięcie Maryi

oprac. ks. Marek Starowieyski, Kraków 2017

APOKRYFY NOWEGO TESTAMENTU

TOM II • CZĘŚĆ I

Apostołowie

Andrzej, Jan, Paweł, Piotr, Tomasz

oprac. ks. Marek Starowieyski, Kraków 2017

APOKRYFY NOWEGO TESTAMENTU

TOM II • CZĘŚĆ II

Apostołowie

Bartłomiej, Filip, Jakub Mniejszy, Jakub Większy, Judasz, Maciej,
Mateusz, Szymon i Juda Tadeusz, Ewangeliści, uczniowie Pańscy

oprac. ks. Marek Starowieyski, Kraków 2017

APOKRYFY NOWEGO TESTAMENTU

TOM III

Listy i apokalipsy chrześcijańskie

oprac. ks. Marek Starowieyski, Kraków 2017

Apokryfy syryjskie

Historia i Przysłowia Achikara. Grota skarbów.
Apokalipsa Pseudo-Metodego

oprac. ks. Antoni Tronina, ks. Marek Starowieyski, Kraków 2017

— APOKRYFY —
NOWEGO TESTAMENTU

TOM II

Apostołowie

CZĘŚĆ I

Andrzej, Jan, Paweł,
Piotr, Tomasz

POD REDAKCJĄ
ks. Marka Starowieyskiego

WSPÓŁPRACA:
ks. Krzysztof Bardski, J. Mirosław Bielewicz, Zbigniew Izydorczyk,
ks. Michał Janocha, Dariusz Kosior, Jan Kozłowski, ks. Jerzy Krykowski,
ks. Jan Miazek, ks. Wincenty Myszor, ks. Józef Naumowicz,
ks. Kazimierz Obrycki, św. archim. Grzegorz Peradze (†),
ks. Ryszard Rumianek, ks. Andrzej Strus SDB, ks. Adam Tondera,
ks. Sławomir Wasilewski, Witold Witakowski, Michał Wojciechowski,
ks. Ryszard Zawadzki, Magdalena Zowczak

WYDAWNICTWO WAM

© Wydawnictwo WAM, 2017
wydanie drugie

Redakcja
Ks. Arkadiusz Baron

Projekt okładki
Michał Pawłowski

ISBN 978-83-277-0776-5

NIHIL OBSTAT
Prowincja Polski Południowej Towarzystwa Jezusowego
ks. Jakub Kołacz SJ, prowincjał
Kraków, dn. 22 marca 2017 r., l. dz. 53/217

WYDAWNICTWO WAM
ul. Kopernika 26 • 31-501 Kraków
tel. 12 62 93 200 • faks 12 42 95 003
e-mail: wam@wydawnictwowam.pl
www.wydawnictwowam.pl

DZIAŁ HANDLOWY
tel. 12 62 93 254-255 • faks 12 62 93 496
e-mail: handel@wydawnictwowam.pl

KSIĘGARNIA WYSYŁKOWA
tel. 12 62 93 260
e.wydawnictwowam.pl

Druk: EKODRUK • Kraków

PRZEDMOWA

Tom drugi *Apokryfów Nowego Testamentu* ukazuje się jako ostatni i z dużym opóźnieniem, ku wyraźnej irytacji czytelników apokryfów. Był to jednak tom najtrudniejszy do opracowania i to z wielu powodów.

Pierwszym powodem jest ogrom materiału. Ilość utworów związanych z niektórymi Apostołami jest wielka, a ich wzajemne związki skomplikowane. Nie bez znaczenia jest i to, że są one różnorodne i napisane w różnych językach. Ponadto istnieją dwa wielkie zbiory opowiadań o Apostołach: dzieło łacińskie Ps. Abdiasza i etiopski zbiór *Zmagania Apostołów*; a obok nich dwie wersje *Pseudoklementyn*: *Homilie* i *Rozpoznania* (*Recognitiones*) dotyczące św. Piotra i młodego Klemensa. Nie tłumaczymy ich tu, choć liczymy, że i one ujrzą światło dzienne w polskim przekładzie. Trudność polegała więc na wybraniu najważniejszych i najbardziej charakterystycznych utworów oraz takich, które wywarły wpływ na kulturę religijną chrześcijaństwa. Utwory te ukazywały się w polskim przekładzie od lat osiemdziesiątych w różnych czasopismach teologicznych, szczególnie w *Warszawskich Studiach Teologicznych*, dodajmy – zupełnie niezauważone przez bibliografów, teologów a nawet przez wyjątkowo nimi, zdawałoby się, zainteresowanych historyków sztuki. Ale mimo pracy dokonanej, ciągle pozostawały jeszcze inne utwory do przełożenia. Gdy w końcu zostały one wybrane i przełożone, gdy już przygotowano wstępy, pozostawała do zrobienia jeszcze niemniej wielka i skomplikowana praca ułożenia całego materiału opracowanego w ciągu ponad trzydziestu lat.

Inną, i to nie małą przeszkodą spowalniającą prace, były współczesne studia. Otóż żadna grupa apokryfów nie jest tak dokładnie opracowywana jak właśnie apokryficzne *Dzieje Apostolskie*, a ich wynikiem są ukazujące się tomy nowych wydań krytycznych apokryfów w „Corpus Christianorum,

series Apocryphorum" oraz w różnych czasopismach i publikacjach zbiorowych. Te wydania, o wiele doskonalsze, zastępowały stare i zasłużone wydania. Tak więc już gotowy do druku przekład obszernych *Dziejów Filipa* trzeba było odłożyć do archiwum i przygotować nowy na podstawie ostatniego wydania; podobnie *Dzieje Jana* po ich wydaniu krytycznym należało opracować na nowo; trzeba było zrezygnować z przekładu Pseudo Abdiasza, wobec poważnych zmian tekstu tego utworu w przygotowywanym do druku jego wydaniu krytycznym. A mówię tu tylko o wydaniach. Ale ile wstępów i komentarzy trzeba było zmienić wobec postępu badań, nie mówiąc o konieczności ciągłego uzupełniania bibliografii!

Wspomniane opóźnienia wyszły jednak tomowi w jakiś sposób na dobre, ponieważ przygotowano teksty oparte na najnowszych i najlepszych opracowaniach (najnowsze nie znaczy zawsze najlepsze!) i uwzględniają możliwie najnowsze opracowania, co oczywiście wobec ogromu publikacji nie zawsze się udawało.

Ten to właśnie tom prezentujemy czytelnikom.

A jest on bardzo potrzebny, gdyż nauka polska – nie tylko teologia ale i nauki humanistyczne – z uporem wartym lepszej sprawy ignorują legendę Apostołów. Nie uwzględnia jej w artykułach o Apostołach zasłużona przecież *Encyklopedia Katolicka*, nie interesują się hagiografowie i historycy (a także historycy sztuki) piszący o Apostołach – charakterystyczne są ostatnio wydane prace o św. Jakubie Większym, których autorzy w ogóle nie zauważyli faktu, że od ponad dziesięciu lat istniała w języku polskim cała dokumentacja legendy tego Apostoła; nie interesują się nią bibliści: najnowsza dwutomowa bibliografia polskiej biblistyki wydana przez Poznański Wydział Teologiczny, która odnotowuje nawet popularne, półkolumnowe notki biblijne zawarte w tygodnikach, nie zauważa artykułów o apokryfach apostolskich i ich przekładów zawartych w pismach naukowych. To kilka przykładów, ale jakże charakterystycznych! Chyba nikt tak, jak polscy teologowie i humaniści nie przyjął za swoje gromów św. Hieronima rzucanych na „bredzenia apokryfów". Czy ta praca zmieni sytuację. Mam nadzieję, choć będąc realistą, wątpię!

Ułożenie tomu też nie było łatwe. Chcieliśmy w pierwszej części dać wstępy i utwory ogólne o Apostołach razem z Ps. Abdiaszem. Niestety, wydane w drugim tomie EAC kilka żywotów Apostołów wziętych z tego zbioru i opartych na przygotowywanym przez ekipę francuską wydaniu krytycznym tego dzieła (jak dotąd go nie było!) wykazały ogromne różnice pomiędzy nowym tekstem i dawnym, Laziusa, na którym oparliśmy nasz przekład uprzednio już wydany w serii „Ojcowie Żywi". Poszliśmy więc

za EAC i wybraliśmy tylko oryginalne teksty Ps.Abdiasza i umieściliśmy w rozdziałach poświęconych poszczególnym Apostołom, równocześnie zamierzając poprawić tekst polski wedle francuskiego przekładu. To jednak okazało się niemożliwe, ponieważ trzeba by tłumaczyć na nowo cały tekst; poprawiliśmy niektóre teksty, jak np. Jakuba Brata Pańskiego i Filipa, w innych wprowadziliśmy tylko mniejsze lub większe poprawki.

Po długich wahaniach ustaliliśmy następujący układ drugiego tomu *Apokryfów Nowego Testamentu*:

Część pierwsza zawiera wstępy: ogólne o Apostołach, a więc biblijny – jak problemy związane z Apostołami widzi współczesna biblistyka, liturgiczny – jak rozwijał się w Kościele kult Apostołów ogólnie oraz poszczególnych Apostołów, ikonograficzny – jak byli przedstawiani Apostołowie w malarstwie i w rzeźbie oraz etnograficzny – jak są przedstawiani Apostołowie w kulturze ludowej Polski i polskiego wschodniego pogranicza (w szerokim tego słowa znaczeniu): oczywiście podano tu tylko kilka przykładów z tej ogromnej dziedziny. Druga część wstępna zawiera wprowadzenie do apokryficznych *Dziejów Apostolskich* wraz z krótkimi omówieniami apokryficznych *Dziejów* etiopskich. Te wstępy wprowadzają w tematykę, bynajmniej jej nie wyczerpując.

Następna część części pierwszej poświęcona jest pięciu „wielkim" apokryficznym *Dziejom Apostolskim*, utworom na ogół najobszerniejszym a zarazem najstarszym (II/III w.), a więc Andrzeja, Jana, Pawła, Piotra i Tomasza. W całości dzieła utrzymujemy układ alfabetyczny. Obok tych wielkich *Dziejów* umieściliśmy inne utwory związane z tymi pięcioma Apostołami, często od nich pochodzące, ale też często z nimi zupełnie niezwiązane, które pokazują rozwój legendy o tych Apostołach w różnych kręgach kulturowych wczesnego chrześcijaństwa.

Część druga zawiera apokryfy dotyczące pozostałych Apostołów, a więc Bartłomieja, Filipa, Jakuba Mniejszego i Jakuba Większego, Judasza (co stanowi nowość tego tomu w stosunku do innych tego rodzaju opracowań), Macieja, Mateusza, Szymona i Tadeusza-Judy ewangelistów i uczniów Pańskich i apostolskich. Tom kończy bibliografia, która opiera się na schemacie *Clavis Apocryphorum Novi Testamenti* M. Geerarda, do którego odsyłamy Czytelników, podobnie jak do trzech Bibliotek Hagiograficznych wydanych przez Bollandystów.

Publikujemy w nim żywoty Ewangelistów (Marka i Łukasza) oraz żywoty kilku uczniów Pańskich i Apostolskich (Akwili, Barnaby, Szczepana, Tymoteusza i Tytusa). Następnie podajemy przekład dzieł ogólnych o Apostołach, a więc różnych list Apostołów, Ewangelistów i uczniów Pańskich oraz apokryfu prawnego *Nauki Apostołów*.

Dodajmy, że w ANT znalazło się szereg utworów rzadko lub w ogóle nie tłumaczonych, jak *Żywot Jana* Ps. Prochora, dossier Judasza, legenda o Szczepanie-Natanaelu, opis odnalezienia ciała Szczepana oraz *Ewangelia Judasza* – ta ostatnia, wzmiankowana zaledwie w pierwszym tomie naszych Apokryfów (w którym powinna się ukazać), po jej wydaniu w 2006 roku, została włączona do niniejszego tomu w rozdziale poświęconym Judaszowi.

Układ poszczególnych artykułów jest następujący: po wstępie ogólnym na temat danego Apostoła, w którym staramy się podać wiadomości biblijne (na ogół nie interpretując ich!), podajemy wiadomości o apokryfach i legendach na temat danej postaci i w końcu dane o jej wpływie kulturalnym, a więc w liturgii, teologii, ikonografii, literaturze i w innych dziedzinach, odsyłając oczywiście do obszerniejszych artykułów we wstępie, pisanych przez specjalistów z tych dziedzin. Ponadto umieszczamy wstępy do poszczególnych utworów wprowadzające w ich problematykę. Dane tradycji znajdujemy w niezawodnym, starym *Dictionnaire de la Bible*, jeśli idzie o uczniów Pańskich w równie niezawodnej *Bibliotheca Sanctorum*. Te dane podane w naszym tomie są niepełne: gdyby bowiem potraktować je całościowo, to w wielu przypadkach należałoby napisać całe monografie zawierające często, jak się o tym przekonamy, dane z sobą sprzeczne podawane przez autorów starożytnych. Dużo wiadomości zaczerpnęliśmy z przekładu włoskiego M. Erbetty, który mi przesyłał swoje kolejne tomy oraz z obydwu tomów *Ecrits apocryphes chrétiens* wydanego w Bibliothèque de la Pléiade oraz z ważnych przekładów jak W. Schneemelchera czy angielskiego Elliotta.

Zaznaczamy jasno: każdy z autorów wyrażał swoje poglądy, które nie zawsze są ze sobą zgodne: inaczej widzi problem np. osób Ewangelistów czy „umiłowanego ucznia" tradycja kościelna, inaczej współczesna biblistyka. Te wiadomości przekazujemy czytelnikowi, który będzie musiał sobie uformować własne zdanie. Podobnie też każdy z autorów w nieco inny sposób opracowywał tłumaczony przez siebie utwór, co zresztą wynika także z samej treści i charakteru poszczególnych utworów. Praca redaktora polegała na pewnym ujednoliceniu tekstu, z zachowaniem jednak zarówno prawa autora, jak i charakteru danego utworu.

Większość tekstów jest przełożona z oryginałów. Są jednak wyjątki. Ponieważ posiadamy już przekład greckiego tekstu apokryficznych *Dziejów Tomasza*, przełożyliśmy dość znacznie różniący się od niego tekst syryjski, tyle że z przekładu filologicznego francuskiego, jako że nie jest łatwo znaleźć w Polsce tłumacza z tego języka. Tak postąpiliśmy w wypadku etiopskiej *Księgi Koguta* i kilku innych utworów arabskich czy ormiań-

skich; uważaliśmy bowiem, że lepiej jest podać utwór w gorszym przekładzie niż nie podać wcale. Ufamy, że do kolejnych wydań tych apokryfów znajdą się ludzie, którzy przełożą je z oryginału. Przyznajemy również, że wiele skorzystaliśmy ze wstępów i komentarzy francuskiego wydania apokryfów dokonanego przez ekipę AELAC.

Teksty apokryfów dla ułatwienia lektury, podzieliliśmy podtytułami, które pochodzą od autorów przekładów, natomiast te, które są podkreślone, znajdują się w tekstach oryginalnych. W wypadku Ps. Abdiasza podajemy podwójną numerację: tę z wydania Laziusa i nową; podobnie postępujemy i w nnych utworach: idzie o to, by czytelnik posługujący się naszym przekładem mógł się również odnaleźć w wydaniach starszych.

Na koniec należą się tu podziękowania wszystkim tym osobom, które przyczyniły się do powstania tego tomu. Wszystkie podziękowania z poprzednich tomów pozostają ważne. Szczególne podziękowanie należy się znowu Instytutowi Biblijnemu Uniwersytetu w Lozannie, jego kierownikowi prof. Jean-Daniel Kaestli, dr. Albertowi Frey pani R. Girardet. Został on ukończony dzięki stypendium tegoż Uniwersytetu i, jak poprzednie tomy, w świetnej Bibliotece tegoż Uniwersytetu i dzięki pomocy Kolegów tam zatrudnionych. Podziękowania należą się kolegom z „Association pour l'Etude de la Littérature Apocryphe Chrétienne" (AELAC), którzy w ciągu lat pracy nad polskim przekładem apokryfów Nowego Testamentu wspomagali mnie radą, informacjami oraz przesyłanymi mi publikacjami. Dziękuję również ks. Bogdanowi Liniewskiemu, z którego gościnności korzystałem w czasie pobytów w Lozannie oraz ks. dr Markowi Stępniowi, Rektorowi Polskiego Kolegium w Rzymie, za przyjęcie mnie do Kolegium w czasie długich rzymskich pobytów.

W szczególny sposób należy się podziękowanie autorom przekładów i innych tekstów, których irytowały, słusznie zresztą, zmiany wprowadzane w tekstach wtedy, gdy trzeba było je zgrać z całością dzieła. Oni jednak wprowadzili wiele poprawek, a na ich pomoc i uwagi mogłem zawsze liczyć w trakcie przygotowania poszczególnych tomów.

Podczas opracowywania tych tomów prowadziłem kilkakrotnie serie wykładów o apokryficznych *Dziejach Apostolskich* na Uniwersytecie Warszawskim, na Instytucie Patrystycznym „Augustinianum w Rzymie i na uniwersytetach lwowskich. Wykłady te pozwoliły mi lepiej poznać i przemyśleć problematykę związaną z apokryficznymi *Dziejami Apostolskimi*, szczególnie w dyskusji na ich temat ze studentami z różnych narodów, których udział w tych tomach jest znaczny. Byli więc oni również współautorami tu zamieszczonych tekstów. Podobną rolę odgrywali czytelnicy, któ-

rzy wyrażali słowa zachęty, ale także i krytyki, która w pracy naukowej jest tak bardzo potrzebna autorowi.

I tak po ponad trzydziestu pięciu latach pracy (z małymi przerwami), pełnych zarówno klęsk i niepowodzeń, jak i sukcesów i radości, gdy kończę pierwszy polski przekład *Apokryfów Nowego Testamentu*, dziękuję przede wszystkim Bogu za pomoc i wytrwanie a także wszystkim tym, którzy mnie w tej pracy wspierali w różnorodny sposób.

ks. Marek Starowieyski

Łomianki, 24 sierpnia, w dniu św. Bartłomieja Apostoła 2006 roku.

SKRÓTY

1. Skróty ksiąg Pisma Świętego według Biblii Tysiąclecia

2. Skróty apokryfów

DzAkw	–	Dzieje św. Akwili
DzAnd	–	Dzieje Andrzeja tekst grecki
DzAndGrz	–	Dzieje Andrzeja Grzegorza z Tours
DzAndPt	–	Dzieje Andrzeja i Piotra
DzAndMc	–	Dzieje Andrzeja i Macieja w mieście ludożerców
DzBarn	–	Dzieje Barnaby
DzBartAbd	–	Dzieje św. Bartłmieja (PsAbd)
DzFlp	–	Dzieje św. Filipa
DzFlpAbd	–	Dzieje Filipa (PsAbd)
DzFlpM	–	Dzieje Filipa Męczeństwo
DzJ	–	Dzieje Jana
DzJPr	–	Dzieje Jana (Ps. Prochora)
DzJRz	–	Dzieje Jana w Rzymie
DzJk	–	Dzieje Jakuba W. (Legenda maior)
DzJkGr	–	Dzieje Jakuba W. greckie
DzJOrm	–	Ormiańska historia Jakuba i Jana
DzJkMn	–	Dzieje Jakuba M. (PsAbd)
DzJkOrm	–	Dzieje Jakuba W. ormiańskie
DzNarSz	–	Dzieje narodzenie i wychowania św. Szczepana
DzPt	–	Dzieje Piotra (rękopis z Vercelli)
DzPtAnd	–	Dzieje Piotra i Andrzeja

DzPt12 – Dzieje Piotra i 12 Apostołów
DzPtL – Dzieje Piotra Autorstwa Ps. Linusa
DzPtMr – Dzieje Piotra autorstwa Ps. Marcellusa
DzPtPw – Dzieje Piotra i Pawła
DzPw – Dzieje św. Pawła
DzPwTk – Dzieje Pawła i Tekli (DzPw 3-4 epizod)
DzTd – Dzieje Tadeusza
DzTdOrm – Dzieje Tadeusza ormiańskie
DzTm – Dzieje Tomasza
DzTmSyr – Dzieje Tomasza wersja syryjska
DzTym – Dzieje Tymoteusza
DzTt – Dzieje Tytusa
EwBart – Ewangelia Bartłomieja
EwJud – Ewangelia Judasza
EwNik – Ewangelia Nikodema
EwPt – Ewangelia Piotra
EwTm – Ewangelia Tomasza (z Nag Hammadi)
EwTmDz – Ewangelia Tomasza Dzieciństwa
JózAr – Dzieje Józefa z Arymatei
JózCieś – Dzieje Józefa Cieśli
Jub – Księga Jubileuszów
KsZmB – Księga Zmartwychwstania Bartłomieja
ListAbg – List Abgara
ListAbgE – Korespondencja Jezua i Abgara wg. Euzebiusza
ListDion – List Dionizego o śmierci św. Piotra i św. Pawła
ListNieb – List o zachowaniu niedzieli spadły z nieba
M – Męczeństwo (Martyrium)
MAkw – Męczeństwo św. Akwili
MAndDk – Męczeństwo Andrzeja, List kapłanów io diakonów Achai
MBart – Męczeństwo Bartłomieja (PsAbd)
MBartJd – Męczeństwo św. Bartłomieja i Judy
MFlp – Męczeństwo św. Filipa (PsAbd)
MJk – Męczeństwo św. Jakuba Mniejszego (PsAbd)
MŁk – Męczeństwo św. Łukasza
MMk – Męczeństwo św. Marka
MMt – Greckie Męczeństwo św. Mateusza
MMtŁ – Łacińskie Męczeństwo Mateusza (PsAbd)
MPtPwMrc – Męczeństwo Piotra i Pawła Ps. Marcellusa
MPtPwL – Męczeństwo Piotra i Pawła ps. Linusa

MSz-ambr – Męczeństwo św. Szczepana, rkps ambrozjański
MSz-esk – Męczeństwo św. Szczepana, rkps z Eskurialu
MTym – Męczeństwo św. Tymoteusza
MSzmJd – Męczeństwo Szymona i Judy (PsAbd)
ModlM – Modlitwa Maryi Dziewicy w Bart'os
NAd – Nauka Addaja (*Doctrina Addai*)
NAp – Nauka Apostołów (*Doctrina Apostolorum*)
NMSzm – Nauczanie i Męczeństwo Szymona etiopskie
NPt – Nauka Piotra (*Kerygma Petrou*)
NarM – Narodzenie Maryi
PBarn – Panegiryk Barnaby mnicha Aleksandra
PsKlem – Pseudo Klementyny (*Homiliae, Recognitiones*)
ProtEwJk – Protewangelia Jakuba
PsAbd – Pseudo Abdiasz
SzT – Legenda i Szymonie i Teonoe
ŚmP – Śmierć Piłata
ŚwUrs – Świadectwo Uryniusza
Trans – Transitus Mariae
TransMel – Transitus Melitona z Sardes
TransR – Transitus R
UzdrT – Uzdrowienie Tyberiusza
ZapB – Zapytania Bartłomieja
Zap – Zapytania Jana
Zstąp – Zstąpienie do Otchłani (III cz. EwNik)
ŻAd – Życie Adama i Ewy

3. Skróty dzieł cytowanych

AASS – *Acta Sanctorum*, Antverpiae 1643nn.
ABol – Analecta Bollandiana, Bruxelles 1882-.
AlandP – K. Aland, *Repertorium der griechischen christlichen Papyri,* I, Berlin 1976, cytuję strony
ANT – *Apokryfy Nowego Testamentu, Ewangelie*, red. M. Starowieyski, 1-2, Lublin 1980.
ANT1 – *Apokryfy Nowego Testamentu*, 1, 1-2, *Ewangelie*, red. M. Starowieyski, Kraków 2002.
ANT 2 – *Apokryfy Nowego Testamentu,* 2, 1-2, *Dzieje Apostolskie*, red. M. Starowieyski, Kraków 2007.

ANT3 – *Apokryfy Nowego Testamentu, 3, Listy i Apokalipsy*, red. M. Starowieyski, Kraków 2000.
ANRW – *Aufstieg und Niedergang der Römischen Welt*, ed. B. Temporini, Berlin 1970-.
Apocr – Apocrypha, Turnhout 1990-.
Apocryphal Acts – F. Bovon, et alii. *The Apocryphal Acts of the Apostles*, Cambridge Mass. 1999.
AST – *Apokryfy Starego Testamentu*, red. R. Rubinkiewicz, Warszawa 2000.
Aug – Augustinianum, Roma 1961-.
Baldi – D. Baldi, *Enchiridion locorum sanctorum*, Jerusalem 1982[2].
Bb – Biblica, Roma 1920-.
BHG – *Bibliotheca Hagiographica Graeca*, 1-3, ed. F. Halkin, Bruxelles 1957 (i *Auctaria* 1969, 1984).
BHL – *Bibliotheca Hagiographica Latina*, 1-2, Bruxelles 1898-1899 (1992) i *Novum Supplementum*, ed. H. Fros, Bruxelles 1986.
BHO – *Bibliotheca Hagiographica Orientalis*, Bruxelles 1910.
Bocian – M. Bocian, *Leksykon postaci biblijnych*, Kraków 1998.
Bosak – P.C. Bosak, *Słownik-konkordancja osób Nowego Testamentu*, Poznań 1991.
Bovon – *Les Actes apocryphes des Apôtres. Christianisme et le monde païen*, ed. F.Bovon et alii, Genève 1981,
Bremmer 1 – *The Apocryphal Acts of John*, red. J.N. Bremmer, Studies on Early Christian Apocrypha 1, Kampen 1995.
Bremmer 2 – *The Apocryphal Acts of Paul and Thecla,* red. J.N. Bremmer, SAAA 2, Kampen 1996.
Bremmer 3 – *The Apocryphal Acts of Peter*, red. J.N. Bremmer, SAAA 3, Kampen 1998.
Bremmer 4 – *The Appocryphal Acts of John*, red. J.N. Bremmer, SAAA 4. Leuven 2001.
Bremmer 5 – *The Apocryphal Acts of Andrew,* red. J.N. Bremmer, SAAA 5, Leuven 1999.
Bremmer 6 – *The Apocryphal Acts of Thomas*, red. J.N. Bremmer, SAAA 6.
Cały świat – M. Adamczyk, W.R. Rzepka, W. Wydra, *„Cały świat nie pomieściłby ksiąg". Staropolskie opowiadania i przekazy apokryficzne*, Warszawa-Poznań 1996.
CCAp – Corpus Christianorum, series apocryphorum, Turnhout 1983-.
CCL – Corpus Christanorum, series latina, Turnhout 1953-.
ClAp – *Clavis Apocryphorum Novi Testamenti*, cura M. Geerard, Turnhout 1992.

ClApVT	–	*Clavis Apocryphorum Veteris Testamenti*, cura J.C. Haelewyck, Turnhout 1998.
Contendings	–	E.A.W. Budge, *The Contendings of the Apostles*, 1-2, London 1999-1901 (Amsterdam 1976).
CPG	–	*Clavis Patrum Graecorum*, cura M. Geerard, 1-5,6, Turnhout 1974-1998.
CPL	–	E. Dekkers, Ae.Gaar, *Clavis Patrum Latinorum*, Steenbrugis 1995[3].
CSCO	–	Corpus Scriptorum Christianorum Orientalium, Paris-Louvain 1903-.
CSEL	–	Corpus Scriptorum Ecclesiasticorum Latinorum, Vindobonnae 1866-.
DACL	–	*Dictionnaire d'Archéologie Chrétienne et Liturgie*, 1-15, red. H. Leclercq i inni, Paris 1907-1953.
Daniel-Rops	–	Daniel-Rops, P. Amiot, *Apokryfy Nowego Testamentu*, tł. Z. Romanowiczowa, Londyn 1955.
Dwunastu	–	*Dwunastu. Pseudo Abdiasza Historie apostolskie*, tł. arcb. E. Nowak, ks. M. Starowieyski, oprac. ks. M. Starowieyski, Kraków 1995, OŻ 11.
EAC 1	–	*Ecrits apocryphes chrétiens*, 1, dir. F. Bovon, P. Geoltrain, Paris 1998.
EAC 2	–	*Ecrits apocryphes chrétiens*, 2, dir. P. Geoltrain, J.-D. Kaestli, Paris 2005.
Elliott	–	J.K. Elliott, *The Apocryphal New Testament*, Oxford 1993.
EK	–	*Encyklopedia katolicka*, Lublin 1973-.
Erbetta	–	M. Erbetta, *Gli apocrifi del NT*, 1(1-2)-3, b.m.w. 1966-1981.
Fabricius	–	J.A. Fabricius, *Codex Apocryphus Novi Testamenti*, Hamburgi 1703.
Franko	–	I.Franko, *Codex apocryphus e manuscritis ucraino-russicis collectus*, 1-5, Leopoli 1896-1910.
FS	–	Festschrift (Księga pamiątkowa, z podaniem nazwiska).
GCS	–	Die griechische christliche Schriftsteller der ersten drei Jahrhunderte, Berlin-Leipzig 1897-.
HE	–	Historia Ecclesiastica (Historia Kościoła)
JAC	–	Jahrbuch für Antike und Christentum, Münster 1958-.
James	–	M.R. James, *The Apocryphal NT*, Oxford 1924, 1972.
JEChrS	–	Journal of Early Christian Studies, Berlin 1993-.
JThS	–	Journal of Theological Studies, London 1899-.
Kaestli	–	*Le mystère apocryphe*, red. J.D. Kaestli, D. Marguerat, Lausanne 1995.

LXX – *Septuaginta*.
LB – *Acta Apotolorum Apocrypha*, edd. R.A. Lipsius, M. Bonnet, 1-2, 2, Leipzig 1891-1903 (Hildesheim 1972)
LChrIk – *Lexikon für christliche Ikonographie*, red. E. Kirchbaum, W. Branfels, 1-8, Freiburg 1967-1975.
Lipsius – R. Lipsius, *Die apokryphen Apostelgeschichten und Apostellegenden*, 1-2, 2 + *Ergänzungdsband*, Brauschweig 1883-1890 (Amsterdam 1976).
Mâle – E. Mâle, *Les saints compagnons du Christ*, Paris 1958 (1988).
McNamara – M. McNamara, *The Apocrypha in the Irish Church*, Dublin 1975.
Migne, Ap – J.P. Migne, *Dictionnaire des apocryphes*, 2, Paris 1856 (Turnhout 1989).
Moraldi – L. Moraldi, *Apocrifi del Nuovo Testamento*, 2, Casale Monf. 1994.
NHC – Nag Hammadi Codex.
NT – Nowy Testament.
OCA – Orientalia Christiana Analecta, Roma 1935-.
OCP – Orientalia Christiana Periodica, Roma 1935-.
OŻ – Ojcowie żywi, Kraków 1978-.
PG – J.B. Migne, Patrologia Graeca, 1-161, Paris 1857-1866.
PL – J.B. Migne, Patrologia Latina, 1-227, Paris 1841-1864.
PLS – A. Hamman, Patrologiae Latinae Supplementum, 1-5, Paris 1958-1970.
PO – Patrologia Orientalis, Paris 1907-.
POC – Proche Orient Chrétien, Jérusalem 1951-.
Pölzl – F.X. Pötzl, *Die Mitarbeiter des Weltapostels Paulus*, Regensburg 1911.
PSP – Pisma wczesnochrześcijańskich Pisarzy, Warszawa 1969-.
PTS – Patristische Texte und Studien, Berlin 1964-.
RAC – *Reallexikon für Antike und Christentum*, ed. T. Klauser i inni, Stuttgart 1950-.
RE – *Paulys Real-Encyclopaedie der classischen Althertumswissenschaft...*, Stuttgart 1894-.
RBen – Revue bénédictine, Maredsous 1884-.
RBib – Revue biblique, Paris 1895-.
Romaniuk – K. Romaniuk, *Uczniowie i współpracownicy Pawła*, Warszawa 1993.
Rubinkiewicz – R. Rubinkiewicz, *Wprowadzenie do apokryfów Starego Testamentu*, Lublin 1987.

Santos Otero, *Hand.* – A. de Santos Otero, *Die handschriftliche Überlieferung der altslawischen Apokryphen*, 1-2, PTS 20, 23, Berlin 1978, 1981.

SAAA – Studies on the Apocryphal Acts of Apostles, red. J.N. Bremmer, Kampen 1995.

Santos Otero – A.de Santos Otero, *Los evangelios apócrifos*, Madrid 1988[6].

SEA – Studia Ephemeridis Augustionianum, Roma 1967-.

SCh – Sources Chrétiennes, Paris 1941-.

Schneemelcher – W.Schneemelcher, *Neutestamentliche Apokryphen,* 1-2, Tübingen 1990, 1997[6].

Schneemelcher ang. – *The NT Apocrypha*, 1-2, ed. W.Schneemelcher, trans. R.McL Wilson, Cambridge 1991-1992.

Smith Lewis – A.Smith Lewis, *Acta mythologica Apostolorum, The Mythological Acts of the Apostles* (Horae Semiticae 3-4), London 1904.

ST – Stary Testament.

SteT – Studia e Testi, Città del Vaticano 1900-.

STV – Studia Theologica Varsaviensia, Warszawa 1983-.

SWP – J.M. Szymusiak, M. Starowieyski, *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa*, Poznań 1971.

SWPW – M. Starowieyski, *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa Wschodu*, Warszawa 1999.

Thomson 1, 2 – F.J. Thomson, recenzja Santos Otero *Hand.*, w: The Slavonic and East Review, 58(1980) 256-268; 63(1985) 73-98.

Tischendorf, *Apocalypses* – C. Tichendorf, *Apocalypses apocryphae,* Lipsiae 1866 (Hildesheim 1966).

Tischendorf, *Evangelia* – C. Tischendorf, *Evangelia apocrypha*, Lipsiae 1876[2] (Hildesheim 1966).

ThQ – Theologisce Quartalschrift, Tübingen 1819-.

TRE – *Theologiche Realezyklopädie*, Berlin 1977-

TU – Texte und Untersuchungen, Leipzig 1882-.

TWNT – *Theologisches Wörterbuch zum Neuen Testament*, hrsg. G. Kittel, Stuttgart 1933-1979.

Van Haelst – J. van Haelst, *Catalogue des papyrus littéraires juifs et chrétiens*, Paris 1976, cytuję numery.

VoxP – Vox Patrum Lublin 1981-.

Walker – przekład apokryfów NT pióra A. Walker w: The Ante-Nicene Fathers, 8, Edinbourgh 1886 (Grand Rapids 1951)

Wright – W. Wright, *Apocryphal Acts of the Apostles*, 1-2, London 1871 (Amsterdam 1968).

WST – Warszawskie Studia Teologiczne, Warszawa 1982-.

VT	–	Vetus Testamentum (Stary Testament).
ZKG	–	Zeitschrift für Kirchengeschichte, Stuttgart 1876-.
ZłLeg	–	Leo Jakub de Voragine, *Złota legenda,* tł. J. Pleziowa, Warszawa 1955.
ZNW	–	Zeitschrift für Neutestamentliche Wissenschaft, Giessen 1900-.
Zowczak	–	M. Zowczak, *Biblia ludowa. Interpretacje wątków biblijnych w kulturze ludowej*, Wrocław 2000.
ŹrM	–	Źródła monastyczne, Kraków-Tyniec 1993-.
ŹrMT	–	Źródła Myśli Teologicznej, Kraków 1996-.

WSPÓŁPRACOWNICY TOMU

Bardski Krzysztof, ks., ur. 1962. Dr nauk biblijnych. Profesor na UKSW. Biblista, autor szeregu prac z dziedziny patrologii (przekład pism Pacjan i Komentarza do Koheleta św. Hieronima) i historii egzegezy.

Bielewicz Mirosław, ur. 1938. Mgr filol. klas. (u prof. K. Kumanieckiego), nauczyciel, księgarz, bibliotekarz, tłumacz literatury łacińskiej i angielskiej. Redaktor i publicysta elektronicznych czasopism polonijnych w Kanadzie.

Izydorczyk Zbigniew, ur. 1956, Dr mediewistyki, profesor University of Winnipeg (Monitoba, Canada), tłumacz na j. polski i angielski, autor prac na temat *Ewangelii Nikodema* (*The Medieval Gospel of Nicodemus*, Tempe Ar. 1997; *L'Evangile de Nicodeme*, z R. Gounelle, Turnhout 1997) oraz średniowiecznej literatury angielskiej.

Janocha Michał, ks., ur. 1959, profesor UKSW historyk sztuki, kierownik katedry Historii kultury chrześcijańskiego Wschodu na UKSW. Autor licznych prac z dziedziny historii sztuki, m.in. *Ikonografia Mszy św. w średniowiecznej i nowożytnej sztuce*, Warszawa1998 i *Ukraińskie i białoruskie ikony w świąteczne w dawnej Rzeczypospolitej*, Warszawa 2000.

Kosior Dariusz, mgr filologii klasycznej.

Kozłowski Jan, ur. 1978, doktorant w Instytucie Filologii Klasycznej w Warszawie, tłumacz z języków klasycznych.

Krykowski Jerzy, ks., ur. 1962. Dr patrologii. Profesor patrologii w Seminarium Łowickim.

Miazek Jan, ks., ur. 1941. Dr. habilitowany, profesor i prodziekan Papieskiego Wydziału Teologicznego w Warszawie, liturgista, autor licznych publikacji z dziedziny liturgii.

Myszor Wincenty, ks., ur. 1941. Profesor zwyczajny UŚ i Dziekan Wydziału Teologicznego tegoż Uniwersytetu. Autor licznych prac z dziedziny gnozy i j. koptyjskiego, tłumacz tekstów koptyjskich z Nag Hammadi, członek redakcji „Pism Starochrześcijańskich Pisarzy" i „Studia Antiquitatis Christiane".

Naumowicz Józef, ks., ur. 1956. Patrolog, Profesor UKSW, autor licznych prac z dziedziny patrologii oraz tłumacz dzieł patrystyczych (*Reguły św. Bazylego*, *Filokalia*, itd.).

Obrycki Kazimierz, ks., ur. 1941. Dr filologii klasycznej, emerytowany starszy wykładowca na UKSW profesor j. łacińskiego w Seminarium Warszawsko-Praskim. Autor licznych przekładów z j. łacińskiego, np. Eugipiusza, św. Augustyna, Tertuliana.

Peradze Grzegorz (1899-1942), św. archimandryta, wybitny orientalista, prof. UW, zginął śmiercią męczeńską w Oświęcimiu. Więcej wiadomości ANT 1/1, 16.

Rumianek Ryszard, ks., ur. 1947, profesor zwyczajny UKSW i Rektor tegoż Uniwersytetu. Główne prace: *Orędzie Księgi Ezechiela*, *Wizje pomyślności w Księdze Ezechiela*, *Prorocy okresu niewoli Babilońskiej*.

Starowieyski Marek, ks., ur. 1937. Profesor zwyczajny UW, wykładowca w Papieskim Wydziale Teologicznym w Warszawie, Warszawskim Seminarium Duchownym i „Augustinianum" (Rzym). Patrolog i tłumacz tekstów patrystycznych. Redaktor serii „Źródła monastyczne" i „Ojcowie żywi". Ważniejsze publikacje: *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa* (z J.M. Szymusiakiem); *Słownik wczesnochrześcijańskiego piśmiennictwa Wschodu*; *Apokryfy Nowego Testamentu*; *Muza chrześcijańska* (3 tomy) i inne.

Strus Andrzej SDB (1938-2005), ks., dr nauk biblijnych, profesor Papieskiego Uniwersytetu Salezjańskiego w Rzymie, autor licznych prac z dziedziny ST, archeologii miejsc dotyczących św. Szczepana oraz pierwszy wydawca jego *Męczeństwa*.

Tondera Adam, ks. ur. 1968, doktorant „Augustinianum" w Rzymie.

Wasilewski Sławomir, ks., ur. 1970, dr. literatury klasycznej, profesor patrologii w Seminarium Duchownym w Łowiczu.

Witakowski Witold, ur. 1949 dr orientalistyki, pracownik naukowy Uniwersytecie w Uppsali, wydawca i tłumacz tekstów syryjskich i etiopskiego, przekład angielski części *Kroniki* Ps. Dionizy z Tell Mahre.

Wojciechowski Michał, ur. 1953. Dr hab. profesor UWM i UKSW, biblista, autor książek biblijnych: *Jezus jako święty w pismach NT*, *Synopsa czterech Ewangelii*, współautor przekładu interlinearny NT, przekłady: św. Atanazego, apokryfów ST i pisarzy klasycznych (Ezop, Dion).

Zawadzki Ryszard, ks., ur. 1961, dr teologii biblijnej, wykładowca w Papieskim Wydziale Teologii we Wrocławiu.

Zowczak Magdalena, ur. 1956, profesor UW, Katedra Etnologii i Antropologii Kulturowej UW, autorka licznych prac z dziedziny etnografii (*Biblia Ludowa*, Warszawa 2000).

Rozdział I

WSTĘP OGÓLNY

A. Apostołowie: a. Michał Wojciechowski, *Apostołowie i inni uczniowie Jezusa w Nowym Testamencie* (s. 23); b. Ks. Jan Miazek, *Apostołowie w liturgii Kościoła* (s. 39); c. Ks. Michał Janocha, *Wpływ apokryfów na ikonografię Apostołów* (s. 71); d. Magdalena Zowczak, *Apostołowie w wierzeniach ludowych* (s. 122).
B. *Apokryficzne Dzieje Apostolskie*: a. Ks. Marek Starowieyski, *Apokryficzne Dzieje Apostolskie* (s. 144); b. Witold Witakowski, *Etiopskie apokryficzne „Dzieje Apostolskie"* (s. 168).

A. APOSTOŁOWIE

a. APOSTOŁOWIE I INNI UCZNIOWIE JEZUSA W NOWYM TESTAMENCIE

(Michał Wojciechowski)

1. Dwunastu Apostołów (s. 23); 2. Św. Piotr (s. 25); 3. Pozostali Apostołowie z Dwunastu (s. 25); 4. Św. Paweł (s. 28); 5. Uczniowie Jezusa (s. 29); 6. Bracia Pańscy (s. 29); 7. Uczniowie Apostołów (s. 32); 8. Kobiety (s. 33); 9. Ewangeliści (s. 34); 10. *Dzieje Apostolskie* (s. 36); 11. Listy Apostolskie i ich autorzy (s. 37).

1. Dwunastu Apostołów

Słowo „apostoł", po grecku *apostolos*, oznacza wysłannika, posłanego. W Nowym Testamencie występuje 80 razy. Za terminem greckim stoi odpowiednik semicki, po hebrajsku brzmiący *szaliah*. Wyraz ten oznacza osobistego przedstawiciela, obdarzonego zaufaniem i pełnomocnictwem ze

strony posyłającego go. Ewangelia według św. Jana podkreśla, że tego typu misję ze strony Boga otrzymał Jezus. Taką też rolę zaufanych przedstawicieli pełnią Apostołowie, czyli wysłannicy Jezusa.

Choć słowo „apostoł" w pierwszym rzędzie kojarzy się dziś z dwunastoma Apostołami, w Nowym Testamencie występuje ono często w znaczeniu szerszym, etymologicznym, jako oznaczenie pewnej funkcji we wspólnocie chrześcijańskiej i wówczas częściej pojawia się w liczbie mnogiej. Czasami może ono dotyczyć pojedynczych chrześcijańskich wysłanników i misjonarzy spoza grona Dwunastu (por. na przykład 1 Kor 9, 5; 12, 28; 2 Kor 11, 13; Rz 16, 7). Jednocześnie apostolstwo jest pewnego rodzaju powołaniem od Boga, św. Paweł nazywając się najmniejszym z apostołów (1 Kor 15, 8n) uważał, że Bóg wybrał go jeszcze przed narodzeniem (Ga 1, 15), jak proroka Jeremiasza; w ten sposób uzasadniał swój autorytet. Sens ogólny słowa nie pokrywał się z późniejszym terminem kościelnym, kiedy to po ukształtowaniu się terminologii specyficznie chrześcijańskiej, „apostołami" zaczęto nazywać przede wszystkim dwunastu Apostołów, choć nadal mówiło się (i mówi dzisiaj) o apostołach w sensie szerszym.

Bardziej pierwotne jest miano Dwunastu. Występuje ono w Nowym Testamencie ponad 30 razy, przede wszystkim w Ewangeliach, i oznacza osobiście wybranych przez Jezusa uczniów, którzy mieli mu towarzyszyć. Liczba dwanaście była odbierana jako okrągła, ale przede wszystkim zawiera symboliczną aluzję do dwunastu pokoleń Izraela (por. Mt 19, 28). Dwunastu miałoby być dla Jezusowej wspólnoty tym, czym dla Izraela dwunastu patriarchów. Wyraża to zarazem i ciągłość względem Izraela, i nowość.

Apostołowie to ci uczniowie Jezusa, którzy najpełniej Go poznali i których obdarzył największym zaufaniem. Mimo swych słabości zostali przez Jezusa posłani, by głosić Jego słowo i o Nim świadczyć.

Węższe użycie słowa „apostoł", ograniczone do Dwunastu, typowe jest w Nowym Testamencie dla św. Łukasza. Według początku *Dziejów Apostolskich* na funkcję dwunastu Apostołów składa się: apostolstwo (gr. *apostole*); służba (gr. *diakonia*), stanowiąca ich dziedzictwo (gr. *kleros*); nadzorowanie (gr. *episkope*) i świadectwo o życiu Jezusa od chrztu Janowego aż po zmartwychwstanie (świadkowie, gr. *martyres*). Ci Apostołowie dostąpili zesłania Ducha Świętego; Duch dany zgodnie z obietnicą Jezusa prowadził ich oraz inspirował ich nauczanie. We wspólnocie chrześcijańskiej w Jerozolimie Apostołowie nauczali, udzielali chrztu i daru Ducha Świętego, stanowili kolegium kierownicze i wyznaczali innych przywódców (grupa Siedmiu). Według późniejszych tradycji wszyscy wyruszyli jako misjonarze do różnych krajów i ponieśli, poza Janem, śmierć męczeńską.

2. Święty Piotr

Piotr był głową kolegium Dwunastu Apostołów, a następnie pierwszym przywódcą Kościoła pierwotnego. Umieszcza się go na pierwszym miejscu listy papieży, którzy według teologii katolickiej dziedziczą po nim obowiązki i przywileje. Miał on na imię Szymon. Według Ewangelii synoptycznych wraz z bratem Andrzejem został powołany przez Jezusa nad Jeziorem Genezaret, natomiast według J 1, 35-42 ich pierwsze spotkanie z Jezusem nastąpiło przy chrzcie w Jordanie, ale najpierw przyłączył się do Jezusa Andrzej, który następnie przyprowadził Piotra. Jezus zmienił Szymonowi imię, nazywając go po aramejsku „Kefa", stąd Kefas i grecki przekład „Petros", Piotr, co znaczy tyle co „Skalnik". Zapowiedział, że na tej skale zbuduje swoją społeczność, Kościół (gr. *ekklesia*); powierzył też Piotrowi „władzę kluczy" (zarządzania), „wiązania i rozwiązywania" (rozstrzygnięcia prawne) oraz funkcję pasterza trzody Jezusowej (Mt 16, 17-19; J 21, 15-19). Spisy dwunastu Apostołów zawsze umieszczają go na pierwszym miejscu. Już za życia Jezusa, Piotr występował jako przywódca i rzecznik Apostołów. Wprawdzie pod wpływem strachu zaparł się Jezusa, ale właśnie Piotrowi Jezus jako pierwszemu z Apostołów ukazał się po swoim zmartwychwstaniu (1 Kor 15, 5). Po Wniebowstąpieniu i Zesłaniu Ducha Świętego Piotr stał w Jerozolimie na czele kolegium Dwunastu i całej wspólnoty chrześcijańskiej; w ich imieniu wygłaszał mowy. Do lat pięćdziesiątych I wieku przebywał w Jerozolimie i Judei; był przynajmniej dwukrotnie więziony. Potem mieszkał w Antiochii, a następnie w Rzymie, gdzie zginął w czasie prześladowań za Nerona około 64 roku, po pożarze Rzymu.

3. Pozostali Apostołowie z Dwunastu

Nowy Testament zawiera cztery spisy apostołów w Ewangeliach synoptycznych i w *Dziejach Apostolskich*. Podaję te urywki w swoim dosłownym przekładzie[1]:

Mt 10, 2-4: *To są zaś imiona dwunastu Apostołów: pierwszy Szymon, zwany „Piotrem", i Andrzej, jego brat, Jakub Zebedeuszowy i Jan jego brat;*

[1] M. Wojciechowski, *Synopsa czterech Ewangelii*, Warszawa 1997, 66n.

Filip, Bartłomiej, Tomasz, Mateusz celnik; Jakub Alfeuszowy, Tadeusz, Szymon Kananejczyk, Judasz Iskariota – ten, co go wydał.

Mk 3, 16-19: *I uczynił dwunastu [...] Szymonowi nadał imię „Piotr"; Jakuba Zebedeuszowego i Jana, brata Jakuba, a nadał im imię „Boanerges", co znaczy „synowie grzmotu"; Andrzeja, Filipa, Bartłomieja, Mateusza, Tomasza, Jakuba Alfeuszowego, Tadeusza, Szymona Kananejczyka i Judę Iskariotę, który i wydał go.*

Łk 16, 14-16: *Szymona, którego i nazwał „Piotrem", Andrzeja, jego brata, Jakuba, Jana; Filipa, Bartłomieja, Mateusza, Tomasza; Jakuba Alfeuszowego, Szymona zwanego Gorliwym, Judę Jakubowego i Judę Iskariotę, który stał się zdrajcą.*

Dz 1, 13: *Piotr, Jan, Jakub, Andrzej; Filip, Tomasz, Bartłomiej, Mateusz; Jakub Alfeuszowy, Szymon Gorliwy; Juda Jakubowy.*

Te cztery spisy dzielą się wewnętrznie na czwórki. Występują drobne różnice kolejności. Ponadto tam, gdzie w pismach Łukasza pojawia się „Juda Jakubowy" (tzn. zapewne syn Jakuba), u pozostałych jest mowa o Tadeuszu. Tradycyjnie uznawano, że są to różne imiona tego samego Apostoła, ale istnieje drugie wyjaśnienie. Skoro Judasza zastąpił Maciej, na liście apostołów mogły zajść także inne zmiany.

Oto poszczególni Apostołowie po Piotrze (w kolejności Markowej):

Jakub, syn Zebedeusza, zwany „Większym", starszy brat Jana, powołany wraz z nim w Kafarnaum nad Jeziorem Galilejskim, gdzie byli rybakami (Mk 1, 19-20 par.). Jezus nazwał ich Boanerges, Synami Gromu, co wskazuje na gwałtowne usposobienie (Mk 3, 17, por. Łk 9, 51-56); na ich ambicję wskazuje z kolei Mk 10, 35-45 (i par.). W hierarchii Apostołów stali zaraz po św. Piotrze; byli wraz z nim świadkami wskrzeszenia córki Jaira, Przemienienia i modlitwy w Ogrójcu. Jakub zginął śmiercią męczeńską, ścięty w 44 r. na rozkaz króla Judei z łaski Rzymian, Heroda Agryppy (Dz 12, 2).

Jan, syn Zebedeusza, brat Jakuba, występuje zwykle wraz z nim, ale także u boku Piotra (Dz 3, 1. 11; 4, 1-21; 8, 14n; por. Ga 2, 9), gdyż odgrywał pewną rolę w Kościele jerozolimskim. W późniejszej tradycji uważany był za „ucznia umiłowanego", autora Czwartej Ewangelii, ale zapewne niesłusznie (zob. niżej g. Ewangeliści).

Andrzej, brat Piotra, razem zostali powołani; Andrzej wzmiankowany jest indywidualnie w Mt 4, 18-20; Mk 1, 16. 29; 13, 3; J 1, 35-44; 6, 8n; 12, 22. Jego imię jest greckie, a Betsaida, skąd bracia pochodzili, mogła stanowić forum kontaktów z ludnością greckojęzyczną.

Filip, również o greckim imieniu, pochodził z Betsaidy. Wzmiankują go osobno perykopy J 1, 43-51; 6, 1-14; J 12, 20-22 (kontakty z Grekami); J 14, 8-11. Nie należy go mylić z Filipem z grona Siedmiu.

Bartłomiej, nie jest to właściwie imię, gdyż oznacza Bar-Tolmai, „syn Ptolemeusza"; Apostoł ten może być identyczny z Natanaelem z J 1, 43-51; por. J 21, 1.

Mateusz, określony jako poborca (publikanin, „celnik") w Mt 10, 3, według Mt 9, 9 powołany przez Jezusa podczas wykonywania swojego zajęcia. Teksty paralelne o powołaniu przy cle mówią o Lewim synu Alfeusza. Relacja między tymi postaciami nie jest jasna. W tradycji późniejszej Mateusz został uznany za autora Ewangelii (zob. niżej g. Ewangeliści).

Tomasz (po aramejsku), czyli Didymos (po grecku). Oba słowa oznaczają bliźniaka, może to być przydomek, a nie imię. Jego rolę, jak i w przypadku Filipa, uwypukla tylko Czwarta Ewangelia (J 11, 16; 20, 24-29; 21, 1-14); najbardziej znany jest z niewiary w zmartwychwstanie Jezusa, przełamanej dzięki spotkaniu z Nim.

Jakub syn Alfeusza, zwany „Mniejszym" dla odróżnienia od syna Zebedeusza. Znany jest tylko z wykazów Apostołów, niesłusznie utożsamia się go z Jakubem bratem Pańskim i przypisuje mu jego list (zob. niżej 11. Listy Apostolskie i ich autorzy). Nadal łączy ich liturgia.

Tadeusz (w części rękopisów Lebbeusz), zastępowany u Łukasza przez Judę syna Jakuba. Prawdopodobnie były to różne osoby. O Tadeuszu nic więcej nie wiadomo, Judę wspomina J 14, 22; jest to inna osoba niż Juda brat Pański (zob. niżej).

Szymon Kananejczyk, względnie zelota, gorliwy (oba przydomki odpowiadają jednemu słowu aramejskiemu). Poza listami Apostołów nie jest wymieniany, mógł należeć do stronnictwa zelotów.

Judasz Iskariota, właściwie Juda, gdyż idzie o to samo imię. Skarbnik Apostołów (J 12, 6). Z nieznanych do końca powodów zdradził Jezusa, wskazując go w Getsemani strażnikom żydowskim przybyłym, żeby Go pojmać, za co otrzymał trzydzieści srebrników (Mk 14, 10n. 43-45 i par.). Według Mt 27, 3-5 wkrótce potem popełnił samobójstwo, natomiast według Dz 1, 16-20 po upadku z wysokości pękły mu wnętrzności (w obu przypadkach mowa o śmierci hańbiącej). Znaczenie przydomku Iskariota jest wyjaśniane rozmaicie: od łac. *sicarius* (sztyletnik, ówczesny terrorysta), od aramejskiego *iszkarja* („oszust?"), od nazwy miejsca pochodzenia z jakiegoś Kariotu (*isz* = mąż), czemu sprzyja nazwanie tak ojca Judasza (J 13, 26, ale por. J 13, 2).

Maciej po zdradzie i śmierci Judasza zastąpił go w kolegium Dwunastu (Dz 1, 15-26). Nowy Testament więcej go nie wspomina. Samo imię jest wariantem imienia Mateusz.

4. Święty Paweł

W tradycji chrześcijańskiej św. Paweł jest uznawany za Apostoła wraz z Dwunastoma, pomimo że do nich nie należał. Uzasadnia się to tym, że został osobiście powołany przez Jezusa Zmartwychwstałego, który objawił się mu pod Damaszkiem, jak też tym, że był czołowym misjonarzem i teologiem wczesnego chrześcijaństwa. Sam w listach wielokrotnie podkreślał swoją godność apostolską i bronił jej (zwłaszcza w 2 Kor). Dzięki jego *Listom* i *Dziejom Apostolskim* wiele o nim wiemy.

Św. Paweł urodził się ok. 10 roku po Chrystusie w Tarsie w Cylicji w rodzinie żydowskiej z pokolenia Beniamina. Jego ojciec należał do faryzeuszy. Apostoł miał na imię Saul (w spolszczeniu Szaweł), używał jednak potem wersji Paweł (gr. *Paulos* od łac. *Paulus*). Gdy w latach trzydziestych uczył się w Jerozolimie u Gamaliela, stał się wrogiem i prześladowcą chrześcijaństwa, ale nawrócił się ok. 35 roku, po wspomnianej wizji pod Damaszkiem.

Potem przebywał w Arabii (kraj Nabatejczyków), Damaszku, Jerozolimie oraz w rodzinnym Tarsie. Ok. 43 r. Barnaba zabrał go stamtąd do Antiochii, a ok. 44 r. obaj zostali przez chrześcijan antiocheńskich wysłani na wyprawę misyjną (tzw. pierwsza podróż św. Pawła). Objęła ona Cypr i południe Azji Mniejszej (Antiochia Pizydyjska, Ikonium, Listra, Derbe). Kościół antiocheński, a potem Paweł i Barnaba przyjmowali nawróconych pogan, nie żądając od nich przestrzegania Prawa Mojżeszowego, co budziło sprzeciw części chrześcijan pochodzenia żydowskiego. Apostołowie i starsi zebrani na tzw. soborze jerozolimskim (ok. 49 r.) zaakceptowali tę praktykę, co miało wielkie znaczenie dla rozwoju chrześcijaństwa w środowisku pogańskim. Spór ten był tłem konfliktu Pawła z Piotrem w czasie wizyty tego ostatniego w Antiochii (było to bądź ok. 43 lub 49 roku; Ga 1). Ok. 49/50 r. Paweł z Sylasem rozpoczęli drugą wyprawę misyjną, docierając do Galacji, Macedonii (Filippi, Tessaloniki, Berea) i Grecji (Ateny i Korynt, 50-52). Potem, ok. 53-58 nastąpiła trzecia wyprawa misyjna z Antiochii, podczas której Paweł spędził 2 lata w Efezie i 3 lata w Grecji (Korynt).

W latach 51-57 powstała większość z listów św. Pawła (omawiamy je pod koniec tego rozdziału). Jego nauczanie znamy głównie z tychże listów,

w mniejszym stopniu z *Dziejów Apostolskich*, które dostarczają wiadomości historycznych, ale teologicznie reprezentują ujęcia św. Łukasza.

Ok. 58 r. św. Paweł przybył do Jerozolimy z darami chrześcijan z miast greckich dla ubogich z tamtejszej gminy. Pod wpływem oskarżeń Żydów został przez władze rzymskie aresztowany. Po dwóch latach przetrzymywania go w Cezarei odwołał się jako obywatel rzymski do cesarza i został odesłany do Rzymu. Po drodze przeżył na Malcie rozbicie wiozącego go okrętu. W Rzymie przebywał w areszcie domowym, po czym zapewne został zwolniony i być może odwiedził jeszcze Grecję, a nawet Hiszpanię. Zginął w Rzymie podczas prześladowania chrześcijan za Nerona, zapewne już po śmierci św. Piotra; nie jest wykluczone, że był w międzyczasie głową chrześcijan w Rzymie.

5. Uczniowie Jezusa

Termin ten należy rozumieć dosłownie. Uczniem Jezusa był ten, kto osobiście uczył się pod jego kierunkiem. Byli nimi oczywiście członkowie grupy Dwunastu, tak ich zresztą stale nazywa Czwarta Ewangelia. A zatem wypowiedzi Nowego Testamentu o uczniach (np. o ich niezrozumieniu, o zadaniach i uprawnieniach) mogły dotyczyć samych Dwunastu, jak również szerszego kręgu towarzyszy Jezusa, których istnienie jest wyraźnie stwierdzone. Najwyraźniej krąg ten opisany jest w perykopie o rozesłaniu siedemdziesięciu uczniów w Łk 10, 1-12. 17. Uczniowie ci powtarzali naukę Jezusa i czynili cuda; sama liczba siedemdziesiąt może być symboliczna. Nowy Testament nie podaje ich imion, z wyjątkiem Kleofasa z perykopy o spotkaniu Chrystusa w drodze do Emaus (Łk 24, 13-35) oraz kandydatów na Apostołów, Macieja i Józefa zwanego Barsabą (Dz 1, 23). Imiona pojawiają się głównie w tradycjach późniejszych.

6. Bracia Pańscy

Nowy Testament mówi o istnieniu braci i sióstr Jezusa. Wylicza imiona czterech jego braci (Mk 6, 3 / Mt 13, 55n). Byli to Jakub, Jozes, Szymon i Juda. Jozes mógł się nazywać Józefem lub Josetem, Ewangelie i ich rękopisy stosują do niego te imiona zamiennie. Za życia Jezusa jego bracia nie wierzyli w Niego i nie należeli do grona jego uczniów (Mk 3, 31 / Mt 12, 46 / Łk 8, 19; J 7, 3-5). Natomiast po zmartwychwstaniu należeli do wspól-

noty jerozolimskiej, apostołowali i odgrywali w Kościele pewną rolę, obok kolegium Dwunastu z Piotrem; nazywani byli braćmi Pańskimi (Dz 1, 14; 1 Kor 9, 5; Ga 1, 19).

Z tych przyczyn należy wykluczyć popularne niegdyś utożsamianie braci Pańskich z niektórymi Apostołami z grona Dwunastu. Jakub „Mniejszy", brat Pański, różny jest od Jakuba syna Alfeusza, a Juda brat Pański od Apostoła Judy, względnie Tadeusza. Zbieżność imion jest przypadkowa, gdyż były to imiona bardzo popularne. Utożsamianie tych postaci w starożytności i potem wynikło prawdopodobnie z chęci przedstawienia listów św. Jakuba i św. Judy jako apostolskich.

Wyróżnione miejsce wśród braci Pańskich zajmował Jakub. Widział on Chrystusa zmartwychwstałego (1 Kor 15, 7). Odgrywał samodzielną rolę w Kościele jerozolimskim (Dz 12, 17; 15, 13; 21, 18; Ga 1, 19), i wraz z Piotrem i Janem synem Zebedeusza zaliczany był do filarów Kościoła jerozolimskiego (Ga 2, 9). Jego wystąpienie na tzw. soborze jerozolimskim (Dz 15) wskazuje, że był głównym reprezentantem orientacji judeochrześcijańskiej; inaczej niż wielu innych nie oczekiwał jednak od nawróconych pogan przestrzegania prawa Mojżeszowego, lecz jedynie reguł wynikłych z przymierza z Noem, czyli z całą ludzkością. Jako pobożny asceta był szanowany przez Żydów. Józef Flawiusz nazywa go bratem Jezusa i informuje o jego śmierci z winy arcykapłana Annasza w 62 roku[2], opisywanej potem również w źródłach chrześcijańskich.

O tym Jakubie mowa jest w adresie *Listu św. Jakuba* (Jk 1, 1). Współczesna egzegeza kwestionuje nieraz jego autorstwo, umieszczając powstanie listu w kręgu uczniów Jakubowych, ale idzie nadal o brata Pańskiego, a nie o innego. List ten świadczy o praktyczno-moralnym nastawieniu autora.

Analogiczny problem występuje w przypadku *Listu św. Judy*. Tam również idzie o Judę brata Pańskiego, ale jego osobiste autorstwo można uznać za nader wątpliwe. O Jozesie nie wiemy nic bliższego; natomiast Szymon był po śmierci Jakuba biskupem Jerozolimy (zob. niżej).

Na czym dokładnie polegało pokrewieństwo tych „braci" z Jezusem? Na pewno nie byli braćmi rodzonymi. Gdyby tak było, niemożliwe byłoby powstanie wyraźnie poświadczonej w Ewangeliach wiary w dziewictwo Maryi (Mt 1, 18-25; Łk 1, 26-38). Gdyby Jezus miał rodzeństwo, nie miałaby też racji scena pod krzyżem (J 19, 26n), w której Jezus powierza swoją matkę umiłowanemu uczniowi, wypowiadając adopcyjne formuły *Oto*

[2] *Dawne dzieje Izraela* 20, 9, 1, 200.

syn twój, *Oto matka twoja*, ten zaś przejmuje nad nią opiekę. Twierdzenie, że chodziło o rodzonych braci, upowszechniali w czasach nowożytnych liberalni protestanci oraz Żydzi, zwalczający katolicką wiarę w dziewictwo Maryi. Pomagało im to, że w językach zachodnich słowo „brat" oznacza z zasady braci rodzonych, a nie ciotecznych.

W językach semickich oznaczało ono natomiast ogólnie krewnych, nawet dalszych (np. Rdz 13, 8; 14, 14; 24, 27; 29, 12 – także w *Septuagincie*). W takim razie chodziłoby o kuzynów Jezusa. Istotnie, o dwóch z tych braci czytamy, że ich matka to obecna pod krzyżem Jezusa *Maria, matka Jakuba i Józefa* (Mt 27, 56), która równolegle jest nazwana *siostrą matki jego, Marią Kleofasową* (J 19, 25), *Marią [od] Jakuba Małego i Joseta* (Mk 15, 40), *Marią [od] Joseta* (Mk 15, 47) i *Marią [od] Jakuba* (Mk 16, 1). Zauważmy przy okazji, że mało jest prawdopodobne, by rodzone siostry nosiły to samo imię Mariam (tak ono dokładnie brzmiało); stąd „siostra" matki Jezusowej zapewne była jej kuzynką bądź szwagierką.

Z kolei według świadectwa Hegezypa, piszącego w drugiej połowie II wieku, które przytoczył Euzebiusz z Cezarei[3], bracia Pańscy to krewni św. Józefa. Szymon, brat Jakuba i jego następca jako głowa Kościoła jerozolimskiego był synem Kleofasa (Klopasa), brata św. Józefa i poniósł śmierć męczeńską jako chrześcijanin i potomek Dawida. Obok wspomniano Judę jako jednego „z tak zwanych braci Zbawicielowych", a także jego wnuków (3, 19-20). W środowisku judeochrześcijańskim, z którego pochodził Hegezyp, uchodzili oni za stryjecznych braci Jezusa. Opinię tę podzielał potem między innymi św. Hieronim[4].

Ponieważ po grecku użycie przenośne lub luźniejsze słowa „brat" jest rzadkie, Ojcowie Kościoła skłonni byli uważać braci Pańskich za braci przyrodnich Jezusa, synów Józefa z pierwszego małżeństwa. Wiąże się to z przedstawianiem go jako dużo starszego od Maryi. Istnieje jeszcze jedna podobna możliwość. W starożytności częste było adoptowanie dzieci, w tym dzieci bliskich krewnych. Gdyby dzieci zmarłego brata św. Józefa były wychowywane przez stryja, mówiono by o nich jako o dzieciach Józefa.

Poglądy takie w nowszej egzegezie są rzadkie, ale może im sprzyjać nazwanie Jezusa „synem Maryi" w Mk 6, 3 – jakby dla odróżnienia od dzieci lub podopiecznych Józefa? Ciekawe, że w następnych zdaniach

[3] HE 3, 11 i 32; 4, 22: z terminami „stryj" i „kuzyn".

[4] Por. *Trinubium Annae*: ANT 1/1, 295. Do tego problemu wielokrotnie odwołują się tzw. apokryficzne Ewangelie dzieciństwa, por. ANT 1/1.

Ewangelista mówi o braciach przyrodnich z różnych matek, Herodzie i Filipie (Mk 6, 17-18).

Hipotezie powyższej sprzyjać też może odkryte w 2002 roku *ossuarium* z napisem aramejskim „Jakub, syn Józefa, brat Jezusa". Słowa „brat Jezusa" mogłyby jednak być czyimś dopiskiem, a może i niedawnym fałszerstwem. Wszystkie trzy imiona były w ówczesnej Palestynie pospolite. A zatem nie wiadomo, czy skrzynka ta mieściła kiedykolwiek kości interesującego nas Jakuba brata Pańskiego. Sensacja medialna wokół tej hipotezy nie ma podstaw.

7. Uczniowie Apostołów

Gdy Nowy Testament mówi o pierwszych chrześcijanach, wymienia znaczną ich liczbę po imieniu. Są to współpracownicy Apostołów, przede wszystkim św. Pawła, oraz przywódcy Kościołów lokalnych. Niektórzy sami nazywani są apostołami, jak Barnaba. Najbardziej znani z nich to z pewnością ewangeliści Marek i Łukasz – będzie mowa o nich osobno poniżej. Wśród towarzyszy św. Pawła bliżej znani są nam Barnaba, Sylas, Tymoteusz, Tytus, Akwila i Pryscylla, Apollos, Onezym. Poznajemy też imiona wybitnych chrześcijan z rozmaitych miast: np. Ananiasz z Damaszku, setnik Korneliusz z Cezarei, Szymon Niger, Lucjusz Cyrenejczyk i Manaen z Antiochii, Stefanas, Tycjusz Justus i Kryspus z Koryntu. Niektóre postaci pozostają bezimienne, jak dworzanin etiopski z Dz 8, 25-40.

Znamy też różne kategorie osób sprawujących funkcje w Kościele. Oprócz apostołów-wysłanników i uczniów Pańskich są nauczyciele, prorocy, kolegium Siedmiu w Jerozolimie, biskupi, prezbiterzy, czyli starsi, diakoni. Rozumienie tych terminów nie było jednolite, nie znamy bliżej zasięgu i sakramentalnego rozumienia odpowiednich funkcji.

Grupę Siedmiu (Dz 6, 1-6) uważano dawniej za diakonów, ale faktycznie byli to przełożeni wspólnoty greckojęzycznej w Jerozolimie, zajmujący się nie tylko sprawami charytatywnymi, lecz ogólniej „stołem" (może to obejmować agapę i Eucharystię), a także nauczaniem i udzielaniem chrztu, co sugeruje, że pełnili funkcję podobną do prezbiterów dzisiaj. Imiona wszystkich są greckie: Szczepan (Stefan), Filip, Prochor, Nikanor, Tymon, Parmenas, Mikołaj. Dwaj pierwsi są opisani bliżej w *Dziejach Apostolskich*. Szczepan zginął śmiercią męczeńską, ukamienowany przez Żydów po tym, jak wygłosił wobec Sanhedrynu mowę z wylicze-

niem niewierności ludu izraelskiego wobec Boga (Dz 7). Filip prowadził działalność misyjną poza Jerozolimą, w tym w Samarii.

Słowo „biskupi" (gr. *episkopoi*) oznacza po grecku nadzorujących, była to jedna z ról dwunastu apostołów. Biskupi i prezbiterzy (gr. *presbyteroi* – starsi) to z początku nazwa członków kolegiów kierujących wspólnotami chrześcijańskimi. W liczbie pojedynczej mowa o biskupach jako przełożonych wspólnot chrześcijańskich dopiero w listach pasterskich (do Tymoteusza i Tytusa), co zapewne odpowiada sytuacji po roku 70; taki przełożony mógł też nazywać się prezbiterem. Jego pomocnikami byli diakoni. Dopiero w listach św. Ignacego z Antiochii opisany jest jednoznacznie porządek trójstopniowy: biskup otoczony prezbiterami i diakonami.

Nie oznacza to jednak bynajmniej, że taki system wprowadzono stosunkowo późno. Pochodzenia późniejszego jest jedynie terminologia. Przełożeństwo jednoosobowe od początku łączyło się z kolegialnym, tak było w przypadku Piotra i Apostołów w Jerozolimie, czy też Pawła w relacji do wspólnot lokalnych, które założył (dziś nazwalibyśmy go „biskupem misyjnym"; z taką zapewne intencją przed wyruszeniem przełożeni Kościoła w Antiochii nałożyli nań ręce). Relacje przełożonych ze wspólnotą były jednak mniej monarchiczne niż w czasach późniejszych.

8. Kobiety

Ewangelie wymieniają szereg kobiet, które szły wraz z Jezusem i Apostołami (Mk 15, 40-41; Mt 27, 55; Łk 8, 1-3). Były słuchaczkami Jezusa i dlatego bywają zaliczane do uczniów, chociaż same nie nauczały, ale usługiwały Mu. Była wśród nich Salome, matka Apostołów Jana i Jakuba, Maria Kleofasowa, Maria Magdalena, Joanna żona Chuzy, Zuzanna. Kobiety z tego grona były obecne przy krzyżu Jezusa i przy jego grobie, a potem ujrzały Go zmartwychwstałego (Mt 27, 55n. 61; 28, 1-10). Pierwszym świadkiem zmartwychwstania stała się Maria Magdalena (J 20, 11-18). Łącznie oznacza to znaczną rolę kobiet w otoczeniu Jezusa, większą, można sądzić, niż by to wynikało z ówczesnych zwyczajów.

Kobiety były też czynne w chrześcijaństwie pierwotnym. Pełniły aktywną rolę we wspólnotach i działalności misyjnej (Dz 16, 14-15; 18, 2. 18; Flp 4, 2n; Rz 16 z większą liczbą imion; 1 Kor 16, 19). Istniały diakonisy (Rz 16, 1), wdowy mogły prowadzić życie typu konsekrowanego (1 Tm 5, 3-16).

9. Ewangeliści

Nie będziemy tu mówić o Ewangeliach kanonicznych, gdyż temat ten wiąże się z pierwszym, wydanym już tomem apokryfów. W obecnym tomie idzie o Apostołów, uczniów i ewangelistów, którzy sami stali się bohaterami apokryfów.

O autorach Ewangelii wiemy historycznie stosunkowo mało. Wynika to najpierw stąd, że nie przedstawili się oni wcale w swoich dziełach; w zestawieniu z Jezusem, bohaterem ewangelicznych biografii, osoba ewangelisty była zbyt mało ważna. Imiona ewangelistów podaje dopiero tradycja późniejsza, której wyrazem są tytuły nadane przez kopistów czterem Ewangeliom, co nastąpiło gdzieś w pierwszej połowie II wieku. Brzmią one: „Według Mateusza", „Według Marka", „Według Łukasza", „Według Jana" (tytuły dłuższe są późniejsze). Takie jednolite tytułowanie odzwierciedla kanoniczne zestawienie czterech Ewangelii obok siebie. Użycie słowa „według" (gr. *kata*) nie wskazuje na autorstwo w sposób jednoznaczny i może być interpretowane w sensie, że Ewangelie pochodzą z tradycji zapoczątkowanej przez te postacie.

Ewangelia według św. Mateusza nie wygląda w ogóle na dzieło Apostoła, lecz ucznia apostolskiego, który sam nie był naocznym świadkiem życia Jezusa. Przywoływane w związku z tym od starożytności świadectwo Papiasza, autora z początku II wieku, cytowane przez Euzebiusza z Cezarei (HE 3, 39, 16) głosi: „Mateusz spisał słowa (gr. *logia*) Pańskie w języku hebrajskim, a każdy tłumaczył je sobie, jak umiał". Tymczasem kanoniczna grecka Ewangelia nie ma cech przekładu z hebrajskiego lub aramejskiego (ten język w starożytności też zwano hebrajskim), lecz utworu powstałego od początku po grecku; korzystała ze źródeł greckich, w szczególności z Ewangelii św. Marka. Nie sprowadza się też ona bynajmniej do zestawienia słów Jezusa. W takim razie informacja Papiasza dotyczy innego dzieła, być może aramejskiego pierwowzoru „źródła Q", które w wersji greckiej zostało wykorzystane w Ewangeliach św. Mateusza i Łukasza. Pamięć o tej okoliczności lub przypadek mogły sprawić, że Ewangelię ucznia powiązano z Apostołem Mateuszem. O faktycznym autorze wiemy tyle, co wynika z samej Ewangelii, że był chrześcijaninem pochodzenia żydowskiego, zdolnym do systematycznego i pięknego przedstawienia nauk i osoby Jezusa.

Ewangelia według św. Marka pochodzi według tradycji starożytnej od Marka, ucznia i tłumacza św. Piotra (tenże Papiasz u Euzebiusza HE 3, 39, 15, powołujący się na prezbitera [Jana]; Ireneusz, *Adversus haereses* 3,

1, 1 u Euzebiusza 5, 8, 3; Klemens Aleksandryjski też u Euzebiusza, 6, 14, 6). Nie ma istotnych powodów, by to kwestionować. Nie ma jednak żadnej pewności, czy autor Ewangelii jest identyczny z Janem Markiem z Jerozolimy wspominanym w *Dziejach Apostolskich*, towarzyszem Pawła w pierwszej wyprawie misyjnej (Dz 11, 30; 12, 12. 25. 35; 13, 5. 13; 15, 37-39; Kol 4, 10; może Flm 24).

Ewangelia według św. Łukasza i ***Dzieje Apostolskie*** miałyby za autora Łukasza, chrześcijanina pochodzenia pogańskiego rodem z Antiochii, lekarza, ucznia św. Pawła (znany z Kol 4, 14; 2 Tm 4, 11; Flm 24). Tak twierdzą pod koniec II w. Ireneusz (*Adversus haereses* 3, 1, 1) oraz fragment Muratoriego, a potem Euzebiusz z Cezarei (HE 3, 4, 6). Część egzegetów kwestionuje te świadectwa, ale w obu księgach nie znaleziono niczego, co by przeczyło takiej charakterystyce autora. Na ucznia Pawłowego wskazuje użycie w części opisów podróży z *Dziejów Apostolskich* pierwszej osoby liczby mnogiej. Pewną trudność sprawiać może samodzielność teologii św. Łukasza względem Pawłowej, ale jeśli napisał on swoje dzieła trzydzieści lub więcej lat po znajomości z Pawłem, jest to wytłumaczalne.

Najbardziej zawiła jest kwestia autora ***Czwartej Ewangelii***. Jej zakończenie wskazuje, że jest nim wspomniany kilkakrotnie w tekście „umiłowany uczeń", a więc świadek życia Jezusa. Treść Ewangelii sugeruje, że był to ktoś wykształcony, znający przede wszystkim działalność Jezusa w Jerozolimie. Skoro na Ostatniej Wieczerzy zajął miejsce następne po Jezusie, mógł być gospodarzem domu. Według Polikratesa, biskupa Efezu z końca II wieku, Jan, umiłowany uczeń, był kapłanem[5]. Nie odpowiada to charakterystyce Apostoła Jana syna Zebedeusza, jednego z Dwunastu, uznanego przez późniejszą tradycję za autora Ewangelii. Najwcześniejszym jej przejawem była wzmianka Tertuliana[6], który zalicza Mateusza i Jana do Apostołów; cytowany dla potwierdzenia Ireneusz faktycznie mówi mniej: wskazawszy jako autora Jana, ucznia spoczywającego na piersi Pana[7], obok nazywa go też świadkiem tradycji apostolskiej[8]. Współczesna egzegeza przeważnie odrzuca autorstwo apostolskie, dopuszczając jedynie, że Jan Apostoł był ojcem tradycji wykorzystanej w tej Ewangelii. Dość często utożsamia się natomiast autora Ewangelii z Janem Prezbiterem (por. 2 J 1;

[5] Euzebiusz, HE 3, 31, 3.
[6] *Przeciw Marcjonowi* 4, 2, 2.
[7] *Adversus haereses* 3, 1, 1.
[8] *Adversus haereses* 3, 23, 4.

3 J 1), o którym donosił Papiasz[9]. Inni egzegeci uważają powstanie Czwartej Ewangelii za wieloetapowe, a głównego jej twórcę za ucznia z drugiego pokolenia chrześcijan. Dzisiejsi egzegeci na ogół odrzucają też wspólne autorstwo Czwartej Ewangelii i *Apokalipsy*. Rozróżniwszy autorów tych ksiąg, wolno za autora Apokalipsy uznać Jana Apostoła (tradycja znana od św. Justyna, *Dialog* 81, 4), choć z tym też wiążą się trudności.

10. *Dzieje Apostolskie*

Punktem odniesienia dla *Dziejów* apokryficznych są kanoniczne *Dzieje Apostolskie,* księga Nowego Testamentu opisująca początki Kościoła od 30 do ok. 62 roku i interpretująca je teologicznie. Dzieje powstały ok. 80 lub po 90 r. n.e., niedługo po Ewangelii św. Łukasza, której są dalszym ciągiem. O ich autorze była mowa powyżej. Pod względem gatunku literackiego *Dzieje Apostolskie* naśladują starożytne dzieła historyczne, a zwłaszcza hellenistyczne historie krajów i ludów.

Na tych wzorach oparta jest technika opowiadania oraz pisania mów, które stanowią około jednej trzeciej tekstu. Starożytni historycy z reguły pisali je sami, starając się stworzyć teksty pasujące do opisanych sytuacji i na ile to możliwe zgodne z tym, co faktycznie mówiono. Mowy z *Dziejów*, choć mogą korzystać z przekazów dawniejszych, nie są stenogramami, lecz Łukaszową syntezą nauki ówczesnego Kościoła, uwzględniającą sytuację rozmaitych adresatów nauki chrześcijańskiej (Żydzi w kraju Izraela i w diasporze oraz poganie).

Jednocześnie teologiczne rozumienie sensu wydarzeń historycznych zbliża księgę do historiografii biblijnej. Tematem *Dziejów* jest droga Dobrej Nowiny od Jerozolimy po Rzym. Pierwsza połowa opisuje czasy bardziej dla autora odległe, dotyczące początków chrześcijaństwa w Jerozolimie i jej pobliżu; odznacza się strukturą epizodyczną oraz idealizacją, główną postacią jest św. Piotr. Część druga, o działalności misyjnej św. Pawła, zawiera narrację bardziej ciągłą. Treść i metody pisarskie znacznie różnią *Dzieje Apostolskie* od zdecydowanie powieściowych i fikcyjnych dziejów apokryficznych.

[9] Euzebiusz, HE 3, 39, 3.

11. Listy apostolskie i ich autorzy

W kanonie Nowego Testamentu znajdują się Listy św. Pawła i listy powszechne, czyli katolickie. Nagłówki listów wymieniają jako autorów niektórych apostołów oraz braci Pańskich, w części jednak są one im przypisane na zasadzie pseudonimii. Pisma nawiązujące do poglądów uznanego mistrza mogły być ujmowane jako list (czy inny utwór) od niego pochodzący. Pod względem formy literackiej listy te bliskie są greckim i rzymskim. Część z nich jednak przejawia raczej charakter homilii lub traktatu teologicznego niż listu. Wcześniejsze opisują życie i wiarę pierwszych wspólnot chrześcijańskich od ok. 50 roku począwszy, późniejsze i pseudonimowe odzwierciedlają sytuację „drugiego pokolenia" chrześcijan, czasy zaraz poapostolskie.

Czternaście listów przypisywanych dawniej św. Pawłowi nazywa się dziś *Corpus Paulinum*. Na pewno nie jest jego autorstwa *List do Hebrajczyków* (powstały w latach 60 lub później w kręgu uczniów Pawła; mówi on o Chrystusie w języku idealnie pojętych kategorii kultowych ze Starego Testamentu). Tak samo ocenia się zazwyczaj listy pasterskie (1 i 2 Tm, Tt; dotyczą one zadań i kwalifikacji pasterzy Kościoła; datuje się je zwykle na 70-100 r., mogą jednak zawierać ustępy Pawłowe). Są one odmienne stylistycznie od autentycznych listów Pawła, które dzieli się tradycyjnie na wielkie (Rz, 1-2 Kor, Ga, 1-2 Tes) oraz więzienne (Kol, Ef, Flp, Flm). Autorstwo siedmiu z nich jest powszechnie uznane, a trzech kwestionowane (2 Tes, Kol, a zwłaszcza Ef). W wydaniach Biblii umieszcza się je wszystkie w kolejności od najdłuższego (Rz) do najkrótszego (Flm), na końcu dodając Hbr.

Hipotetyczna kolejność chronologiczna listów św. Pawła wygląda następująco:

1 Tes (napisany w 51/52 r. z Koryntu do chrześcijan w Tessalonice);

2 Tes (niedługo po pierwszym);

1 Kor, list obszerny (wysłany do Koryntu z Efezu po 52 r.);

2 Kor (uchodzi za kompilację przynajmniej 3 listów powstałych do 55/56 r.);

Flp (zapewne wysłany do Filippi z Efezu ok. 55 r. w okresie uwięzienia tam Pawła; ewentualnie z Cezarei po 58 r. albo z Rzymu po 60 r.);

Flm (wysłany z Efezu ok. 55 r. lub z późniejszego więzienia; adresat, Filemon, mieszkał w Kolosach);

Ga (z ok. 56 r., do niedawno nawróconych chrześcijan w północnej Galacji);

Rz, list najdłuższy i najważniejszy (napisany ok. 57 r. z Koryntu do chrześcijan w Rzymie);

Kol (wysłany z więzienia w Efezie ok. 55 r., z Cezarei po 58 r., z Rzymu po 60 r. albo po prostu list pseudonimowy powstały po 70 r.);

Ef (adres „do Efezjan" dopisali kopiści; jest to traktat teologiczny zależny od Kol; list mógł powstać w Rzymie po 60 r. przy udziale sekretarza św. Pawła, albo raczej dopiero po 70 r. jako dzieło jego ucznia).

Wszystkie **listy powszechne (katolickie)** nastręczają problemy związane z ich autorstwem.

List św. Jakuba mógł być napisany ok. 60 r. przez Jakuba, brata Pańskiego (zob. wyżej), ale mógłby pochodzić także z kręgu jego uczniów.

Św. Piotrowi przypisywane są dwa listy, z których 1 P mógłby być spisany przez sekretarza pod kierunkiem Apostoła w latach sześćdziesiątych, albo też przez późniejszych chrześcijan z lat 70-100. Natomiast drugi posiada charakter wyraźnie pseudonimowy i powstał w pierwszej połowie II w.

List św. Judy zwykle uważany jest za pismo powstałe anonimowo w latach 70-100; 2 P jest od tego listu zależny.

Listy św. Jana datuje się na lata 70-100, przy czym wspólne autorstwo z Ewangelią pozostaje prawdopodobne.

Chrześcijaństwu starożytnemu kwestie te nie były całkiem obce. Skutkiem wątpliwości co do autorstwa było kwestionowanie kanoniczności części listów, względnie ich późniejsze zaliczenie do kanonu (Hbr, listy pasterskie, 2 P, 2-3 J, Jud; podobnie Ap). Natomiast legendy o Apostołach i uczniach raczej zakładały ich identyczność z autorami pism Nowego Testamentu.

b. APOSTOŁOWIE W LITURGII KOŚCIOŁA

(Ks. Jan Miazek)

1. Wstęp (s. 39); **2. Rozwój kultu Apostołów** (s. 40); **3. Kult wszystkich Apostołów** (s. 44); **4. Kult Apostołów św. Piotra i Pawła** (s. 47): a. Uroczystość św. Piotra i Pawła; b. Rocznica poświęcenia bazylik św. Piotra i Pawła; c. Święto katedry św. Piotra; d. Święto św. Piotra w okowach; e. Święto Nawrócenia św. Pawła; **5. Kult poszczególnych Apostołów** (s. 54): a. Kult św. Andrzeja; b. Kult św. Jana; c. Kult św. Jakuba Większego; d. Kult św. Filipa i Jakuba Mniejszego; e. Kult św. Szymona i Judy; f. Kult św. Macieja; g. Kult św. Tomasza; h. Kult św. Bartłomieja; j. Przypomnienie Judasza; **6. Kult świętych zwanych Apostołami** (s. 62): a. Kult św. Marka; b. Kult św. Łukasza; c. Kult św. Barnaby; **7. Zakończenie** (s. 65).

8. Kult uczniów Apostolskich i innych postaci omówionych w ANT (ks. M. Starowieyski) (s. 65): a. Św. Akwila [i Pryscylla]; b. Św. Szczepan; c. Św. Tymoteusz; d. Św. Tytus; **9. Święta Apostołów w różnych rytach** (s. 68) (ks. M. Starowieyski) a. Święta stałe; b. Święta ruchome; c. Ryt syryjski wschodni.

1. Wstęp

Kościół pierwszych wieków z upływem czasu uświadamiał sobie, kim są dla niego Apostołowie i jak wyjątkowe zajmują miejsce w jego życiu. Powołani osobiście przez Chrystusa stali się na zawsze fundamentem Kościoła, głosicielami Chrystusowej Ewangelii, stróżami przekazanego im depozytu wiary, nauczycielami nieomylnie wyjaśniającymi prawdę Bożą. Kościół zawsze wierzył, iż jest Kościołem apostolskim. Wiara Kościoła znajduje swój wyraz w liturgii, dlatego też także Apostołowie zajęli w niej stosowne do swego urzędu miejsce. Wraz z rozwojem liturgii powstawały nowe i coraz bardziej rozbudowane formy liturgicznego kultu Apostołów. Kult ten związany był nierozerwalnie z rodzącym się i rozwijającym kultem świętych, zapożyczał od niego formy wyrazu i dostosowywał się do nich.

W swej najstarszej formie kult męczenników wyrażał się w nocnym czuwaniu przy ich grobach w rocznicę narodzin dla nieba, czyli w rocznicę ich męczeńskiej śmierci. Skromne początkowo obchody po uzyskaniu przez Kościół wolności przybrały bardzo uroczysty charakter. Do czytań biblijnych dołączano lekturę opisu męczeństwa, potem zaś celebrowano Eucharystię, zwykle dwa razy: na zakończenie nocnego czuwania oraz rano w sam dzień świąteczny. Liturgia świąt męczenników, a potem innych świętych uległa wzbogaceniu wraz z powstawaniem spisywanych i stałych już modlitw mszalnych. Nawiązywały one do postaci świętego i ukazywały wspólnocie jego duchowość. Wiele z tych modlitw weszło do powstających stopniowo ksiąg liturgicznych.

Doroczne wspomnienie męczenników i świętych Kościoły lokalne notowały w swych kalendarzach oraz w powstających martyrologiach. Początkowo kult świętych posiadał zasięg lokalny, który z biegiem czasu się rozszerzył. Poszczególne Kościoły wprowadzały do swoich ksiąg bardziej znanych świętych z sąsiednich Kościołów. Święci Kościoła rzymskiego cieszyli się szczególnym uznaniem, weszli do kalendarzy Kościołów lokalnych. Tak w VIII wieku kalendarz rzymski został wprowadzony w Galii. Także Kościół rzymski przyjmował wspomnienia świętych, zwłaszcza Kościoła afrykańskiego.

Kult relikwii znalazł też miejsce w liturgii i na liturgię wywarł wpływ. W pierwszych wiekach dostrzegano związek pomiędzy relikwiami męczenników i celebrowaniem Eucharystii. W Rzymie, gdzie obowiązywał długo zakaz naruszania grobów, udawano się na celebrę Eucharystii do grobu męczennika i dopiero od VII wieku pojawi się praktyka przenoszenia relikwii do bazylik w mieście. W innych Kościołach, zwłaszcza tych, które nie posiadały swoich męczenników, przyjmuje się w IV wieku, najpierw na Wschodzie, praktyka przenoszenia relikwii. Zwyczaj ten przyjmie się także w Kościołach Zachodu. Dzień przeniesienia relikwi stawał się często jego nowym wspomnieniem liturgicznym.

Wspomnieć jeszcze należy wznoszenie kościołów albo ołtarzy poświęconych danemu świętemu. Wzniesienie kościoła pod wezwaniem świętego przyczyniało się do rozwoju jego kultu, stawało się miejscem, z którego ten kult promieniował na całą okolicę.

Kult świętych związany jest ściśle z pobożnością ludową. Doroczne wspomnienie lokalnego patrona stawało się świętem całej miejscowej wspólnoty. Pobożność ludowa zwracała się jednak zwykle ku świętym wzywanym w różnych potrzebach, lud szukał u tych świętych obrony przed nieszczęściami i wsparcia w doświadczeniach. Kult patronów i świętych wspomożycieli prowadził do powstawania lokalnych zwyczajów i praktyk żywych do dziś.

Te wszystkie elementy wpłynęły na rozwój kultu Apostołów.

2. Rozwój kultu Apostołów

Z trudem śledzimy liturgiczny kult Apostołów ze względu na brak wystarczających źródeł. Wszystko wskazuje na to, że pierwotnie oddawano cześć wszystkim Apostołom razem, jako dwunastu wybranym przez Chrystusa i stanowiącym kolegium apostolskie. Cesarz Konstantyn po założeniu

Konstantynopola, chcąc, aby Nowy Rzym w niczym nie ustępował Staremu, ozdabiał miasto wspaniałymi budowlami. W centrum miasta zbudował okazałą bazylikę ku czci Dwunastu Apostołów, przy której chciał być pochowany. Została ona przebudowana dwa wieki później przez cesarza Justyniana: wtedy to wokół ołtarza umieszczono pomnik dwunastu Apostołów. Cesarz Konstantyn otoczył również grób Chrystusa w kościele zmartwychwstania w Jerozolimie dwunastoma kolumnami: był to zapewne wyraz nie tylko jego osobistego uwielbienia Apostołów, ale ogólnego przekonania całej wspólnoty chrześcijańskiej. W Rzymie kościół Świętych Apostołów, nazywany od XIV wieku bazyliką Dwunastu Apostołów, został wzniesiony u podnóża Kwirynału w połowie VI wieku jako wotum za wyzwolenie miasta z rąk Gotów. Budowla przypominała bazylikę w Konstantynopolu. Wyrazem tak pojmowanego kultu Apostołów było też powstałe na Wschodzie święto ku czci wszystkich apostołów. Przeszło ono również do Rzymu, a ślady tego znajdujemy w *Sakramentarzu z Werony* i *Gelazjańskim*[10].

Kult poszczególnych Apostołów pojawił się najpierw w Kościołach, w których dany Apostoł odegrał szczególną rolę lub też tam, gdzie znajdował się jego grób. W szczególny sposób odnosi się to do dwóch najważniejszych Apostołów, to jest do Piotra i Pawła. Obaj ponieśli śmierć męczeńską w Rzymie i chociaż nie ma dowodów, iż stało się to w tym samym roku i dniu, ich wspomnienie obchodzono razem już w połowie III wieku w dniu 29 czerwca.

Powstanie ksiąg liturgicznych pozwala już dokładniej śledzić rozwój kultu Apostołów. *Sakramentarz z Werony*[11], zbiór „Książeczek mszalnych" powstały poza Rzymem w połowie VI wieku, zawiera teksty liturgiczne znajdujące się w papieskich archiwach pochodzące z V i VI wieku, jest najstarszą zachowaną księgą liturgiczną. W tym *Sakramentarzu* jest doroczne święto Piotra i Pawła obchodzone 29 czerwca, jest już wspomnienie św. Andrzeja Apostoła w dniu 30 listopada oraz wspomnienie św. Jana Ewangelisty w okresie Bożego Narodzenia, ale bez podania określonej daty. A zatem w tym czasie mamy już wspomnienie imienne czterech apostołów. *Sakramentarz Gelazjański*[12] jest pierwszą zorganizowaną liturgiczną

[10] Por. A. Adam, *Das Kirchenjahr mitfeiern*, Freiburg-Basel-Wien 1979, 194; P. Jounel, *Le culte des apôtres à Rome et dans la liturgie romaine*, w: *Saints et sainteté dans la liturgie*, wyd. A. M. Triacca i A. Pistoia, Roma 1987, 172-173.

[11] Por. *Sacramentarium Veronense*, wyd. L. G. Mohlberg, Roma 1978.

[12] Por. *Liber sacramentorum Romanae Aeclesiae ordinis anni circuli* (*Sacramentarium Gelasianum)*, wyd. L. C. Mohlberg, Roma 1968.

księgą rzymską, do której zostały włączone elementy liturgii galijskiej. Znajdują się w nim głównie teksty liturgiczne używane w Rzymie w VII wieku, chociaż odkrywamy też pochodzące z VI wieku. Sakramentarz przeznaczony był dla kapłanów celebrujących w kościołach tytularnych Rzymu, używano go przez cały wiek VII i na początku VIII. W księdze tej spotykamy nowe wspomnienia Apostołów. Zostało już wprowadzone święto Filipa i Jakuba w dniu 1 maja oraz Tomasza w dniu 21 grudnia. *Sakramentarz Gregoriański*, którego pierwotna forma sięga VII wieku został ostatecznie ukształtowany w połowie VIII wieku. Był księgą przeznaczoną do osobistego użytku papieża i zawierał liturgię stacyjną sprawowaną w różnych kościołach Rzymu. W *Sakramentarzu* tym nie ma wspomnienia św. Tomasza, ale doszło wspomnienie poświęcenia kościoła św. Jana przy *Porta Latina* w dniu 6 maja oraz kościoła św. Piotra w okowach w dniu 1 sierpnia. Oba te wspomnienia przyczyniły się do rozszerzania kultu obu wspomnianych Apostołów[13].

Podobny rozwój kultu wybranych Apostołów obserwujemy w innych Kościołach. Kalendarz z Kartaginy (V-VI wiek) zna wspomnienie Piotra i Pawła (29 czerwca), Łukasza (13 października) i Andrzeja (29 listopada). Kalendarz Syryjski z IV wieku zawiera święto Apostoła Mateusza (12 lipca), Jakuba i Jana (27 grudnia), Piotra i Pawła (28 grudnia). Kościół w Jerozolimie w V wieku wspomina Apostoła Tomasza (23 sierpnia), Filipa (15 listopada), Andrzeja (30 listopada), Piotra i Pawła (28 grudnia), Jakuba i Jana (29 grudnia).

Wspomnienie w roku liturgicznym wszystkich poszczególnych Apostołów pojawia się w VIII i IX wieku w księgach liturgicznych galijsko-rzymskich. W Galii powstaje tzw. *Sakramentarz Gelazjański VIII wieku*: jest to księga zawierająca teksty *Sakramentarza Gelazjańskiego*, *Gregoriańskiego* oraz teksty starej, miejscowej liturgii galijskiej. W tymże VIII wieku Karol Wielki podejmuje dzieło wprowadzenia liturgii rzymskiej w swoim cesarstwie. Na jego prośbę papież przesyła do kraju Franków *Sakramentarz Gregoriański*, który zostaje tutaj uzupełniony miejscowymi tekstami galijskimi. W tym właśnie czasie formowania się liturgii rzymsko-galijskiej powstaną święta poświęcone wszystkim poszczególnym Apostołom. Kult ten rozwinął się nie tyle ze względu na działalność każdego z nich czy też ich osobistą świętość, co ze względu na przynależność każdego z nich do kolegium Dwunastu. *Sakramentarz Gregoriański* uzu-

[13] *Le Sacramentaire Grégorien*, wyd. J. Deshusses, Fribourg Suisse 1971.

pełniony w Galii powrócił do Rzymu i stał się podstawą przyszłego *Mszału Rzymskiego*. Przyjęcie w Rzymie ksiąg spoza Alp sprawi, że wszyscy Apostołowie otrzymają swe miejsce w kalendarzu liturgicznym[14].

Kalendarz bazyliki Laterańskiej z XII wieku odegrał wielką rolę w uporządkowaniu kalendarza świętych, także świąt Apostołów. Pod wpływem *Sakramentarza Gelazjańskiego* w VIII wieku pojawiło się święto Apostoła Macieja (24 lutego), Jakuba (25 lipca), Bartłomieja (25 sierpnia), Mateusza (21 września), Szymona i Judy (28 października) oraz Tomasza (21 grudnia). Doszli do tego święci nazywani apostołami: Barnaba (11 czerwca), Marek Ewangelista (25 kwietnia) i Łukasz (18 października). Dotąd tylko święto Piotra i Pawła oraz Andrzeja posiadało wigilię: teraz sześć nowych świąt również posiada wigilię. Dotąd tylko święto Piotra i Pawła miało oktawę, teraz otrzymuje ją święto św. Pawła i Jana. Podkreślony zostaje również kult Piotra i Pawła przez wprowadzenie znanego niegdyś i zapomnianego święta katedry św. Piotra (22 lutego) i nawrócenia św. Pawła (25 stycznia). Do dotychczasowych wspomnień poświęcenia kościołów doszło wspomnienie poświęcenia bazylik Piotra i Pawła (18 listopada)[15].

Mszał Rzymski i *Brewiarz* wydane po Soborze Trydenckim zawierają teksty sakramentarzy, lekcjonarzy i antyfonarzy z późnego średniowiecza. Poza kolektami świętego Macieja oraz Piotra i Pawła, w modlitwach mszalnych nie ma żadnych aluzji do osobowości czy aktywności wspominanego Apostoła, znajduje się to w czytaniach. W *Brewiarzu* psalmy są identyczne dla wszystkich świąt Apostołów. Antyfony i responsoria są już w jakimś stopniu zróżnicowane, często odwołują się do Ewangelii, czasem do apokryfów (w święto Andrzeja). Najsłabiej wypadają czytania hagiograficzne: są to zwykle streszczenia opisów męczeństwa, ale o wątpliwej wartości historycznej.

Reforma liturgii podjęta przez Piusa XII i Jana XXIII dokonała zmian w kulcie Apostołów. Uproszczenie rubryk w 1955 roku zniosło wigilie świąt Apostołów, pozostała tylko wigilia Piotra i Pawła. Zniesiona też została oktawa Piotra i Pawła oraz Jana. Kodeks rubryk z 1960 roku przyniósł kolejne zmiany. Usunięto święto katedry św. Piotra w Rzymie obchodzone 18 stycznia, podkreślając święto katedry obchodzone 22 lutego. Zniknęło

[14] Por. H. Auf der Maur, *Feste und Gedenktage der Heiligen*, w: *Gottesdienst der Kirche, Handbuch der Liturgiewissenschaft* 6, 1, *Feiern im Rhythmus der Zeit* II/1, Regensburg 1994, 117.

[15] Por. H. Auf der Maur, *Feste*, dz. cyt., 148.

też święto Jana apostoła przy *Porta Latina* i Piotra w okowach. Święto Filipa i Jakuba z 1 maja przeniesiono na 11 maja ze względu na wspomnienie św. Józefa Robotnika.

Głęboką odnowę liturgii Apostołów przyniosła reforma po Soborze Watykańskim II. W kalendarzu nie ma już wspomnienia św. Pawła w dniu 30 czerwca: wprowadzone w VII wieku ze względów praktycznych, stawiało Pawła w cieniu obchodów uroczystości 29 czerwca. Święto Macieja 24 lutego, często wypadające w Wielkim Poście, zostało przeniesione na 14 maja, jest teraz obchodzone w czasie wielkanocnym. Święto Filipa i Jakuba wyznaczono na 3 maja, bliżej pierwotnej daty (w Polsce obchodzone jest 6 maja). Święto Tomasza z 21 grudnia, z okresu bezpośredniego przygotowania do Bożego Narodzenia, przeniesiono na 3 lipca.

W odnowionym *Mszale Rzymskim* święta Apostołów otrzymały nowe oracje, dokonano zmiany kolekt, aby w ten sposób ukazać wyraźniej postać każdego z Apostołów. Sięgnięto do modlitw zawartych w sakramentarzach rzymskich oraz do *Mszału Paryskiego* z XVIII wieku. Czytanie mszalne pochodzi zawsze z Nowego Testamentu, Ewangelia zaś zwykle nawiązuje do epizodu związanego z danym apostołem. Podobnie dokonano zmian w *Liturgii Godzin*. Każde święto otrzymało własny hymn. Dawne legendarne czytania w Godzinie Czytań zostały zastąpione nowymi czytaniami patrystycznymi, sięgnięto do pism największych Ojców Kościoła[16].

3. Kult wszystkich Apostołów

Starożytna liturgia rzymska znała doroczne wspomnienie wszystkich Apostołów razem obchodzone jako święto ku ich czci. Przyszło ono prawdopodobnie do Rzymu z Konstantynopola gdzie jest żywe do dziś: Kościół Wschodni obchodzi nadal 30 czerwca wspomnienie Dwunastu Apostołów. *Sakramentarz z Werony* zawiera modlitwy mszalne tego święta. Kolekta wysławia Boga za to, iż nam pozwala w jednej uroczystości czcić zasługi wszystkich Apostołów i wyraża nadzieję, iż dostąpimy obfitego przebaczenia dzięki orędownictwu tak wielu pośredników. Prefacja przypomina, iż niebieskie Jeruzalem zbudowane jest na fundamencie Apostołów i że to oni przekazali nam słowa Ewangelii. Dzięki Bożej łasce stali się oni dla nas nauczycielami, orędownikami i przełożonymi. Inne modlitwy odwołu-

[16] Por. P. Jounel, *Le culte*, dz. cyt., 179-185.

ją się także do wstawiennictwa Apostołów[17]. *Sakramentarz Gelazjański* pomiędzy oracjami nieszporów Piotra i Pawła oraz oktawą tej uroczystości zawiera dwa formularze wigilii i święta wszystkich Apostołów. Święto więc było obchodzone w oktawie Piotra i Pawła. W kolekcie wyznajemy, iż przez świętych Apostołów Bóg doprowadził nas do poznania swego imienia: dziś radujemy się ich wieczną chwałą i spodziewamy się, iż ich wspomnienie obdarzy nas duchowymi dobrami. Prefacja mszalna dziękuje Bogu, iż przez Apostołów nieustannie poucza Kościół i go strzeże. Pozostałe modlitwy podejmują temat wstawiennictwa Apostołów[18]. Święta wszystkich Apostołów nie ma już w *Sakramentarzu Gregoriańskim* i odtąd znika ono z liturgii rzymskiej. Zniknęło ono wraz z pewną liczbą zwyczajów bizantyjskich w liturgii rzymskiej już w czasach papieża Grzegorza Wielkiego.

W Polsce od XI/XII wieku obchodzono 17 lipca święto Rozdzielenia Apostołów, które następnie połączono z rocznicą zwycięstwa pod Grunwaldem. Wspomnienie wszystkich Apostołów razem jak też i niektórych z nich było i jest nie tylko w poszczególne dni roku w formie święta, ale także przy każdym sprawowaniu Eucharystii.

W Modlitwie Eucharystycznej liturgii rzymskiej, jednej aż do naszych czasów i zwanej Kanonem Rzymskim, to wspomnienie zasługuje na szczególną uwagę. Apostołowie wymieniani są we fragmencie zwanym *Communicantes*. Kanon Rzymski ma swoją historię, kształtował się na długiej przestrzeni czasu: *Communicantes* należy do modlitw, które weszły do Kanonu pomiędzy V i VII wiekiem. Kanon zawarty w *Sakramentarzu Gelazjańskim* i *Gregoriańskim* zawiera najpierw słowa: *Zjednoczeni (Communicantes) z całym Kościołem, ze czcią wspominamy... Maryję, zawsze Dziewicę... oraz Twoich świętych Apostołów i Męczenników*. Potem wymienia imiona dwunastu Apostołów: *Piotra, Pawła, Andrzeja, Jakuba, Jana, Tomasza, Jakuba, Filipa, Bartłomieja, Mateusza, Szymona i Tadeusza*. Wydaje się, iż imiona wszystkich Apostołów nie od razu weszły do Kanonu, gdyż kolejność imion odbiega od znanych wyliczeń, także biblijnych. Najbliższa jest liście podanej przez Mateusza (10, 2-4), ale różni się od niej przez podanie imion: Pawła, zmianę kolejności dwóch ostatnich imion, umieszczenie po synach Zebedeusza zaraz Tomasza, Jakuba i Filipa. Stało się tak zapewne pod wpływem rozwijającego się wtedy w Rzymie kultu Tomasza oraz Jakuba i Filipa. Prawdopodobnie najpierw wymieniano w Ka-

[17] Por. *Sacramentarium Veronense*, 351-356.

[18] Por. *Liber sacramentorum Romanae Aeclesiae ordinis anni circuli* (*Sacramentarium Gelasianum)*, 939-945.

nonie tylko Piotra i Pawła, Andrzeja, może Jakuba i Jana. Potem, ale jeszcze w V wieku, zostali dołączeni Tomasz, Jakub i Filip. W końcu doszły imiona pozostałych Apostołów, których brakowało do liczby dwunastu. We fragmencie Kanonu po przeistoczeniu, w *Nobis quoque*, jest jeszcze wspomnienie apostołów Macieja i Barnaby: Maciej został wybrany na Apostoła, Barnaba zaś nazwany jest Apostołem w *Dziejach Apostolskich*. Zostają wymienieni dopiero teraz[19].

W obecnej liturgii rzymskiej Kanon zajmuje pierwsze miejsce wśród wielu Modlitw Eucharystycznych. W Kanonie zawsze wspominani są Apostołowie Piotr, Paweł i Andrzej: imiona pozostałych Apostołów, podobnie jak imiona innych świętych, kapłan może pominąć. We fragmencie po przeistoczeniu zawsze pozostaje wspomnienie Macieja i Barnaby. W nowych Modlitwach Eucharystycznych, wprowadzonych do liturgii rzymskiej po Soborze Watykańskim II, jest wspomnienie Apostołów, ale w formie ogólnej. Występuje ono po przeistoczeniu, zaraz po wspomnieniu Maryi Dziewicy: Kościół wspomina „świętych Apostołów" lub też krótko „Apostołów".

W Średniowieczu do liturgii Mszy świętej weszły modlitwy, które miały przygotować kapłana do należytego sprawowania tego wielkiego misterium. Modlitwy u stóp ołtarza rozpoczynały całą liturgię, wśród nich znajdowało się *Confiteor*, dzisiejsze *spowiadam się Bogu wszechmogącemu*. *Confiteor* z dawnego Mszału jest najkrótszą z tych form, które znajdują się w średniowiecznych mszałach. Kapłan głęboko pochylony wypowiadał słowa: Spowiadam się Bogu wszechmogącemu, Najświętszej Maryi zawsze Dziewicy..., świętym Apostołom Piotrowi i Pawłowi. Po trzykrotnym uderzeniu się w piersi błagał Maryję..., *świętych Apostołów Piotra i Pawła..., aby się modlili za niego do Boga*. Podobnie modlili się ministranci w imieniu wiernych: wyznawali swe grzechy także przed Piotrem i Pawłem, obu też Apostołów prosili o modlitwę do Boga. W obecnej liturgii kapłan i wierni razem odmawiają nadal modlitwę *Spowiadam się*, ale w skróconej formie: nie ma już w niej wspomnienia Apostołów Piotra i Pawła.

W dawnej liturgii wspomnienie Apostołów zawierał jeszcze embolizm, czyli modlitwa rozwijająca ostatnią prośbę *Ojcze nasz*. Jest w nim prośba, aby Pan wybawił nas od wszelkich nieszczęść przeszłych, obecnych i przyszłych. Jest prośba o pokój za przyczyną Maryi, świętych Apostołów Piotra i Pawła oraz Andrzeja. Embolizm ten został prawdopodobnie ułożony przez papieża Grzegorza Wielkiego, który przed objęciem Sto-

[19] Por. J. A. Jungmann, *Missarum Sollemnia* II, Torino 1963, 135-136.196.

licy Piotrowej był opatem klasztoru św. Andrzeja i miał do tego Apostoła wielkie nabożeństwo. Dlatego wspomnienie Apostołów znalazło się w modlitwie przygotowującej wspólnotę do przyjęcia Komunii świętej[20]. W obecnej liturgii embolizm został uproszczony, nie ma już w nim wspomnienia Maryi i Apostołów.

4. Kult Apostołów Piotra i Pawła

a. Uroczystość Piotra i Pawła

Apostołowie Piotr i Paweł ponieśli śmierć męczeńską w Rzymie za panowania cesarza Nerona. Chociaż historycznie trudno wykazać, iż stało się to w tym samym dniu i roku, to jednak Kościół rzymski od najdawniejszych czasów łączy ze sobą w liturgii tych dwóch wielkich Apostołów. Świadczą o tym najstarsze malowidła w katakumbach, mozaiki dawnej bazyliki św. Piotra czy bazyliki Matki Bożej Większej. Pierwsze pewne świadectwo o wspólnym święcie Piotra i Pawła w dniu 29 czerwca posiadamy z połowy III wieku, z IV zaś pochodzi jego dokładniejszy opis. Trudno o jednoznaczną odpowiedź, dlaczego wybrano dzień 29 czerwca: według starej tradycji miał to być dzień męczeństwa obu Apostołów, według innych w tym dniu przeniesiono czasowo w 258 roku ich relikwie do katakumb przy *via Appia* (dzisiejsze Katakumby św. Sebastiana). Święto obchodzono bardzo uroczyście i to w trzech różnych miejscach.

Główne uroczystości odbywały się w bazylice św. Piotra na Watykanie konsekrowanej 18 listopada 326 roku nad grobem Apostoła i w pobliżu miejsca jego męczeństwa, największej i najwspanialszej bazylice miasta. Do bazyliki przybywał tłumnie lud rzymski oraz bardzo wielu pielgrzymów. Zachowany opis liturgii u św. Piotra z XII wieku pozwala na wyobrażenie sobie tej sprawowanej w starożytności. W przeddzień po południu papież wraz ze swym dworem udawał się do bazyliki na uroczyste nieszpory. Po kolacji i odpoczynku, o północy rozpoczynało się oficjum nocne w dolnej bazylice przy krypcie Apostoła. Obejmowało ono trzy psalmy i dziewięć czytań: papież czytał dziewiąte i wygłaszał homilię. Po odśpiewanym *Te Deum* i kolekcie udzielał błogosławieństwa. Dalsza liturgia odbywała się w górnej bazylice, gdzie śpiewano drugie oficjum, a o brzasku laudesy, po których bezpośrednio następowała uroczysta Msza święta.

[20] Por. J. A. Jungmann, *Missarum Sollemnia*, dz. cyt., 218.

Po Mszy w bazylice watykańskiej papież wraz z orszakiem udawał się do bazyliki św. Pawła za Murami gdzie znajduje się grób św. Pawła. Oficjum nocne śpiewali tutaj mnisi sprawujący pieczę nad bazyliką, papież przybywał, aby celebrować Mszę świąteczną. Praktyka ta przetrwała do czasów papieża Hadriana († 795). Jego następcy ze względów praktycznych udają się do grobu św. Pawła następnego dnia, to to jest 30 czerwca. Jedność święta, podkreślająca dotąd tak mocno wspólne działanie obu Apostołów w Kościele powszechnym i w Rzymie, została rozbita: święto rzeczywiście stało się mniej uciążliwe dla papieża i towarzyszących mu osób, ale utraciło wiele ze swej symboliki. Należy jednak i o tym pamiętać, że dwudniowy obchód uroczystości przydał jej okazałości.

W ten świąteczny dzień gromadzono się jeszcze w katakumbach przy *via Appia,* gdzie w IV wieku wzniesiono kościół ku czci obu Apostołów później nazwany bazyliką św. Sebastiana ze względu na znajdujący się w niej jego grób. Wspominano w nim obydwu Apostołów, ponieważ właśnie tam w czasach prześladowań za cesarza Waleriana w 258 roku miały być złożone tymczasowo ich ciała. Chciano w ten sposób uchronić bezcenne relikwie od profanacji czy też, jak sądzą inni, po prostu umożliwić wiernym ich nawiedzanie, ponieważ dostęp do grobów Apostołów został wtedy prawem zakazany. Obchody święta w katakumbach nie utrzymały się długo, sakramentarze rzymskie już o nim nie wspominają[21].

Sakramentarz z Werony zawiera najstarsze teksty liturgiczne święta Piotra i Pawła zamieszczone pod wspólnym tytułem *In natale apostolorum Petri et Pauli*. Sakramentarz ten jest luźnym zbiorem istniejących wtedy tekstów liturgicznych i dlatego zawiera razem aż 28 formularzy na ten świąteczny dzień. Nie zawsze są to formularze pełne, zawierające pełny zestaw modlitw mszalnych i prefacji, wiele z nich posiada tylko niektóre modlitwy. Ogromna większość formularzy zawiera wspomnienie obu Apostołów razem. Tak duża ilość modlitw liturgicznych świadczy o wielkim kulcie obu Apostołów w Rzymie[22].

W *Sakramentarzu Gelazjańskim* święto Piotra i Pawła posiada już ściśle określone teksty liturgiczne. Święto poprzedza wigilia, jest ono obchodzone tylko w dniu 29 czerwca. Księga zawiera na ten dzień trzy formularze mszalne. Modlitwy pierwszego mówią jedynie o Piotrze, drugiego o oby-

[21] Por. A. Adam, *Das Kirchenjahr*, dz. cyt., 193-195; M.Righetti, *Manuale di Storia Liturgica*, t. II, *L'anno liturgico*, Milano 1969, 448-462.

[22] Por. *Sacramentarium Veronense*, dz. cyt., 280-379.

dwu Apostołach, oracje zaś trzeciego tylko o Pawle. Do modlitw mszalnych dołączone są jeszcze modlitwy nieszporne[23]. *Sakramentarz Gregoriański* ma inaczej zorganizowaną liturgię tej wielkiej uroczystości. Otwiera ją 28 czerwca wigilia do uroczystości św. Piotra, ale jej modlitwy mówią też o św. Pawle. Uroczystość nosi nazwę *Natale sancti Petri*, ale jej modlitwy mówią o Piotrze i Pawle, kolekta wspomina ich męczeństwo. Nazajutrz, to jest 30 czerwca, obchodzone jest *Natale sancti Pauli*, modlitwy mszalne nawiązują tylko do osoby św. Pawła. *Sakramentarz* zawiera też oktawę Apostołów: kolekta wspomina Piotra chodzącego po wodzie i uratowanego przez Pana oraz Pawła, który został ocalony po rozbiciu okrętu podczas swej misyjnej podróży[24]. Teksty liturgiczne *Sakramentarza Gregoriańskiego* przeszły do *Mszału Rzymskiego* i przetrwały do ostatniej reformy.

W odnowionym po soborze kalendarzu liturgicznym zachowana została wigilia, ale zostało usunięte wspomnienie św. Pawła w dniu 30 czerwca, w ten sposób nastąpił po wiekach powrót do najstarszej tradycji, do pierwotnej jedności tej uroczystości. W odnowionym *Mszale Rzymskim* modlitwy mszalne uległy pewnej zmianie: w kolekcie nie wspominamy już dzisiaj męczeństwa Apostołów, ale wyrażamy radość z ich uroczystości. W modlitwie po Komunii (z *Mszału Paryskiego*) wspominamy życie pierwszych chrześcijan jako wzór dla nas dzisiaj. *Mszał* zawiera też nową prefację, zaczerpniętą z *Sakramentarza z Werony*, która ukazuje uzupełniającą się działalność obu Apostołów w pierwotnym Kościele. Obdarzeni różnymi darami gromadzili w jednym Kościele wyznawców Chrystusa, teraz odbierają wspólnie cześć na ziemi.

b. Rocznica poświęcenia bazylik Piotra i Pawła

Od najdawniejszych czasów Kościół uroczyście poświęcał swoje świątynie. Prosty początkowo w Rzymie obrzęd poświęcenia sprowadzający się do odprawienia w kościele pierwszej Mszy świętej, został z upływem czasu rozbudowany. Jednym z jego elementów było złożenie relikwi męczenników pod ołtarzem nowej świątyni. Do tradycji Kościoła należy również coroczne wspomnienie poświęcenia świątyni. Cały Kościół od XI wieku obchodzi w dniu 9 listopada wspomnienie poświęcenia Bazyliki Laterań-

[23] Por. *Sacramentarium Gelasianum*, dz. cyt., 915-938.

[24] Por. *Le Sacramentaire Grégorien*, wyd. J. Deshusses, Fribourg Suisse 1971, 589-609.

skiej, kościoła katedralnego Rzymu. Podobnie od XI wieku obchodzona jest w Kościele rocznica poświęcenia bazylik Piotra i Pawła. Obie zostały wzniesione przez cesarza Konstantyna nad grobami Apostołów, twórców chrześcijańskiego Rzymu.

Pierwsza bazylika św. Piotra została konsekrowana 18 listopada 326 roku przez papieża Sylwestra, druga zaś nowa świątynia po 1300 latach 18 listopada 1626 roku przez Urbana VIII. Istnieje przypuszczenie, iż dzień konsekracji 18 listopada należy łączyć z dniem powrotu relikwii św. Piotra na wzgórze Watykańskie: dotykamy w ten sposób tajemniczej czci obu Apostołów w katakumbach trwającej do V wieku. Bazylika św. Pawła za Murami wzniesiona przez Konstantyna została powiększona przez jego następców i uroczyście poświęcona przez papieża Syrycjusza w 390 roku. Po spaleniu w 1823 roku została odbudowana i poświęcona przez Piusa IX w dniu 10 grudnia 1854 roku. Łącząc wspomnienie poświęcenia obu bazylik Kościół Rzymski pozostawał wierny swej tradycji, oddawał cześć obu Apostołom w jednym dniu[25]. W dawnej liturgii odprawiano w tym dniu Mszę świętą z rocznicy poświęcenia kościoła.

W odnowionej liturgii pozostało wspomnienie rocznicy poświęcenia obu bazylik, ale jako wspomnienie dowolne. W kalendarzu polskim zostało ono przeniesione na dzień 16 listopada ze względu na to, że 18 listopada wypada wspomnienie polskiej błogosławionej Karoliny Kózkówny. Wspomnienie zmieniło teraz swoją teologiczną treść, stało się dniem uwielbienia obu Apostołów, których relikwie spoczywają w podziemiach tych kościołów. Kolekta mszalna ukazuje ich jako tych, od których Kościół otrzymał początek wiary i których prosi o łaski aż do końca świata. Kościół prosi, aby wierni zachowali w sercach nienaruszoną prawdę przekazaną przez Piotra i Pawła (modlitwa nad darami), aby wierni cieszyli się ich opieką i kierownictwem (modlitwa po Komunii).

c. Święto katedry św. Piotra

Istnienie tego święta, noszącego nazwę *Natale Petri de Cathedra*, poświadczają dokumenty rzymskie pochodzące z połowy IV wieku. Powstanie święta i jego data 22 lutego do dziś nie doczekały się ostatecznego wyjaśnienia. Prawie powszechnie przyjmuje się, iż to święto bierze swój początek z pogańskich obchodów ku czci zmarłych. W starożytnym cesarskim Rzymie przy końcu roku, który pierwotnie rozpoczynał się 1 marca, obcho-

[25] Por. DACL 14, 1939, 900.

dzono od 13 do 22 lutego trwające osiem dni wspomnienie zmarłych krewnych i znajomych. W ostatnim dniu zbierano się przy grobach na uczcie, pozostawiając wolne krzesło (tron) jako ich wspomnienie. Podobnie w tym samym dniu wspominano w domach przodków, dekorowano ich obrazy, składano ofiary domowym bogom i wreszcie zbierano się na rodzinnej uczcie. Wszystkie te obchody cieszyły się wielką popularnością wśród ludu, dlatego Kościół starał się im nadać chrześcijańską treść. Ponieważ nieznany był właściwy dzień śmierci Piotra Apostoła, Kościół rzymski zaczął czcić swego założyciela w tym tak wyjątkowym dla ludu dniu. Dopiero później teologiczna treść święta ulegnie zmianie i pogłębieniu. Dzień „katedry św. Piotra" stanie się wspomnieniem biskupiego posługiwania Piotra w Rzymie, jego najwyższego urzędu w Kościele. Wtedy właśnie, w IV wieku termin *natale* traci swoje pierwotne znaczenie jako dzień narodzin męczennika dla nieba, czyli dzień jego męczeńskiej śmierci, a jest używany na oznaczenie objęcia urzędu lub wspomnienie rocznicy tego wydarzenia.

Kościół w Galii wspomnienie katedry św. Piotra obchodził 18 stycznia, zapewne dlatego, by święto nie przypadało w Wielkim Poście. Galijskie wspomnienie, w okresie wzajemnych wpływów liturgii rzymskiej i galijskiej, zostało przyjęte także przez Rzym. Około 600 roku obchodzono w Rzymie dwa razy wspomnienie katedry św. Piotra: 18 stycznia i 22 lutego. Później, prawdopodobnie kopista chcąc jakoś zróżnicować dwa jednakowe święta połączył je z dwoma różnymi miastami, w których pełnił posługę apostolską Piotr. Odtąd 18 stycznia obchodzono wspomnienie katedry św. Piotra w Rzymie, a 22 lutego – katedry w Antiochii. Zwraca uwagę fakt, iż w sakramentarzach rzymskich nie ma tekstów liturgicznych tego święta, może właśnie ze względu na często obchodzony już w tym dniu Wielki Post. Zapomniane wspomnienie pojawia się dopiero na nowo w kalendarzu bazyliki laterańskiej z XII wieku. W całym Kościele święto katedry św. Piotra tej w Rzymie i tej w Antiochii wprowadził dopiero papież Paweł IV w 1558 roku. Obchodząc wspomnienie św. Piotra wspominano również św. Pawła przez dodanie, zgodnie z ówczesną praktyką, trzech oracji mszalnych. Wstępna reforma kalendarza dokonana w 1960 roku zniosła wspomnienie z 18 stycznia pozostawiając pierwotne święto z 22 lutego. Posoborowy kalendarz rzymski zachował święto katedry św. Piotra w tym tradycyjnym dniu[26].

[26] Por. A. Adam, *Das Kirchenjahr*, dz. cyt., 199; DACL, dz. cyt., 976-980; M. Righetti, *Manuale*, dz. cyt., 462-466.

Zmienione modlitwy mszalne jednoznacznie określają teraz teologiczną treść tego święta. Kolekta przypomina, iż Bóg zbudował swój Kościół na wierze Apostoła Piotra: stąd prośba, aby wśród zamętu świata nasza wiara pozostała nienaruszona. Modlitwa nad darami mówi o Kościele, który zachowuje wiarę przekazaną przez św. Piotra. Modlitwa po Komunii jest prośbą, aby przyjęcie Ciała i Krwi Chrystusa w to święto utwierdziło uczniów Chrystusa w jedności i pokoju. Śpiew na wejście przywołuje słowa Chrystusa: *Prosiłem za tobą, aby nie ustała twoja wiara, a ty nawróciwszy się utwierdzaj twoich braci w wierze* (Łk 22, 32). Przypomina, że to Chrystus powierzył Piotrowi urząd swego zastępcy na ziemi.

d. Święto św. Piotra w okowach

Na wzgórzu Eskwilińskim w Rzymie istniała w starożytności bazylika Apostołów Piotra i Pawła. Za papieża Sykstusa III († 440) została ona przebudowana przez cesarzową Eudoksję dla przechowywania odnalezionych w Jerozolimie kajdan, którymi miał być skuty w tamtejszym więzieniu św. Piotr. Z biegiem czasu dołączono do nich również drugie kajdany, według tradycji noszone przez Piotra w więzieniu rzymskim. Stąd powstała nazwa „bazylika św. Piotra w okowach", których kult w tym miejscu sprawił, iż poszło w zapomnienie wspomnienie św. Pawła. Bazylikę konsekrował Sykstus III w 439 roku, co roku obchodzono wspomnienie tej konsekracji w dniu 1 sierpnia[27].

W *Sakramentarzu Gregoriańskim* znajdujemy modlitwy mszalne, z których tylko kolekta nawiązuje do uwięzienia św. Piotra. Niegdyś Bóg uwolnił z więzów św. Piotra, teraz Kościół prosił, aby Bóg rozwiązał okowy naszych grzechów i oddalał od nas wszelkie zło[28]. W Mszy tego święta wspominano też św. Pawła. Wspomnienie Piotra w okowach przetrwało w kalendarzu liturgicznym do 1960 roku, gdy reforma Jana XXIII zdecydowała o jego pominięciu.

e. Święto nawrócenia św. Pawła

Najstarsze świadectwo o wspomnieniu św. Pawła znajdujemy w *Martyrologium Hieronimiańskim*: czytamy w nim, że w Rzymie w dniu 25 stycznia obchodzone jest „Przeniesienie św. Pawła". Było to wspomnienie przeniesienia relikwii św. Pawła, które jednak trudno bliżej określić. Należy

[27] Por. DACL dz. cyt., 980; P. Jounel, *Le culte*, dz. cyt., 171.
[28] Por. *Le Sacramentaire Gregorien* 622-624.

przypuszczać, iż chodziło o przeniesienie relikwii Apostoła z katakumb do bazyliki zbudowanej pod jego wezwaniem, zwanej dziś bazyliką św. Pawła za Murami, którego dokonano prawdopodobnie w 336 lub 354 roku. Powyższe rozumienie słów tej starożytnej księgi trzeba jednak przyjmować bardzo ostrożnie, gdyż *Martyrologium Hieronimiańskie* nie zachowało się w swej pierwotnej formie, jego tekst był wielokrotnie przerabiany. Nie wiadomo też czy zapis o „przeniesieniu św. Pawła" należy do pierwotnej czy też późniejszej redakcji. Starożytne rzymskie księgi liturgiczne nie znają tego święta, a zatem nie posiadało ono wielkiego znaczenia i jako święto lokalne poszło w zapomnienie.

Święto nawrócenia św. Pawła obchodzone 25 stycznia zrodziło się w Galii, a stosowne modlitwy mszalne znajdują się w *Missale Gothicum*. Redakcje galijskie *Martyrologium Hieronimiańskiego* mówią o „przeniesieniu" w Rzymie i nawróceniu Pawła pod Damaszkiem. Niektórzy byli zdania, iż zmiana nazwy święta w Galii dokonała się ze względu na to, że słowo *translatio* (przeniesienie) może być rozumiane jako synonim *conversio* (nawrócenie). Wydaje się jednak, że jest to tłumaczenie ryzykowne: święto nawrócenia św. Pawła powstało z pragnienia uczczenia tego wielkiego wydarzenia mającego tak wielkie znaczenie dla całego Kościoła. Wspomnienie nawrócenia obchodzone 25 stycznia należy łączyć z obchodzonym w Galii w dniu 18 stycznia świętem ku czci św. Piotra. Dzień 25 stycznia jest oktawą 18 stycznia. Z Galii święto nawrócenia św. Pawła przeszło do liturgii rzymskiej i tak przyjęło się w całym Kościele.

Rzym przez wieki nie znał święta nawrócenia św. Pawła, ale wspominał Apostoła Narodów w liturgii przedpościa. W niedzielę sześćdziesiątnicy sprawowano liturgię w bazylice św. Pawła za Murami. Modlitwy mszalne mówiły o postaci Apostoła, kolekta wprost przypominała, iż dziś czcimy nawrócenie św. Pawła, który został posłany przez Boga do głoszenia Ewangelii wszystkim narodom. W tej Mszy czytano opis nawrócenia św. Pawła zawarty w *Dziejach Apostolskich*. Zgodnie z rzymską tradycją czczono w tym dniu obu Apostołów, stąd dodawano we Mszy wspomnienie św. Piotra[29].

W odnowionej liturgii zachowano dotychczasową kolektę mszalną, wspominającą nawrócenie św. Pawła oraz wprowadzono dwie nowe modlitwy. Modlitwa nad darami ukazuje Pawła pobudzanego przez Ducha Świętego do głoszenia poganom chwały Pana, modlitwa zaś po Komunii wspomina miłość, z jaką św. Paweł troszczył się o wszystkie narody.

[29] Por. A. Adam, *Das Kirchenjahr*, dz. cyt., 198; DACL, dz. cyt., 894-899.

5. Kult poszczególnych Apostołów

a. Kult św. Andrzeja

Kult św. Andrzeja rozwijał się najpierw w Grecji, gdzie miał on głosić ewangelię i ponieść męczeńską śmierć w Patras. Przeniesienie relikwii Andrzeja w IV wieku z Patras w Achai do Konstantynopola i złożenie ich we wzniesionym kościele Dwunastu Apostołów sprawiło, że kult Apostoła rozpowszechniał się coraz bardziej. Relikwie znajdowały się w Konstantynopolu aż do czasu wypraw krzyżowych. W czwartej wyprawie krzyżowej w 1204 po zdobyciu Konstantynopola zostały zabrane i złożone w 1208 roku w Amalfi, w pobliżu Neapolu. Relikwie głowy pozostały jeszcze długo w Grecji, ale ze względu na ich bezpieczeństwo zostały przekazane papieżowi Piusowi II w 1462 roku: papież uroczyście wprowadził je do Rzymu i umieścił w bazylice św. Piotra w specjalnie zbudowanym ołtarzu. W wypowiedzianej wtedy modlitwie papież wyraził nadzieję, iż jeśli taka będzie wola Boga, Apostoł w przyszłości powróci do swej pierwotnej stolicy. Przepowiednia Piusa II spełniła się: w 1964 roku Paweł VI zwrócił cenną relikwię głowy św. Andrzeja metropolicie Patras po uprzednim uczczeniu jej przez ojców Soboru Watykańskiego II.

Wyrazem kultu Andrzeja w Rzymie były wznoszone ku jego czci miejsca kultu. Papież Syrycjusz († 384) dedykował św. Andrzejowi kościół w pobliżu bazyliki Matki Bożej Większej. Papież Symmach († 514) chciał połączyć kult Andrzeja z kultem Piotra: poświęcił Andrzejowi mauzoleum przylegające do bazyliki św. Piotra. Grzegorz Wielki zbudował klasztor św. Andrzeja na *Monte Celio* w Rzymie. Kult św. Andrzeja z Rzymu promieniował na cały Kościół Zachodni[30].

Święto Andrzeja powstało na Wschodzie w IV wieku, w Rzymie znajdziemy je wiek później. Od najdawniejszych czasów obchodzone jest powszechnie 30 listopada: datę tę zna już Grzegorz z Nazjanzu († 390) i tak pozostało do dziś. Najstarsze teksty liturgiczne święta znajdujemy w *Sakramentarzu z Werony*: jest to Msza wigilii i trzy Msze świąteczne. W tych wielu modlitwach Andrzej ukazany jest jako członek kolegium apostolskiego; jako ten, który należy do grona Apostołów w męce i w chwale. Modlitwy przypominają, że był bratem Piotra w narodzeniu, w wierze, w apostolskim kolegium i w męczeństwie: w ziemskim życiu połączyło ich

[30] Por. A. Adam, *Das Kirchenjahr*, dz. cyt., 203-204; P. Jounel, *Le culte*, dz. cyt., 168-170.

tyle więzi, a teraz łączy ich korona chwały. Modlitwy przyzywają wstawiennictwa Andrzeja: jak niegdyś pouczał Kościół, tak i teraz, oby go wspierał swym wstawiennictwem[31]. *Sakramentarz Gelazjański* zawiera wigilię, Mszę świąteczną oraz Mszę w oktawę: mniej jest modlitw i są uboższe w treść. Wskazują na Andrzeja jako jednego z kolegium Apostołów, na których fundamencie Chrystus zbudował swój Kościół. Modlitwy zawierają więcej próśb o opiekę i wsparcie dla Kościoła, uwolnienie od zła i niebezpieczeństw, o nieustanną obronę[32]. *Sakramentarz Gregoriański* zawiera również Mszę wigilijną i świąteczną: w obu formularzach powracają modlitwy znane w dwu omówionych *Sakramentarzach*[33].W odnowionej liturgii zmieniono dwie modlitwy mszalne. Modlitwa nad darami przypomina teraz, że nasze dary przynosimy do ołtarza w święto Andrzeja i chcemy samych siebie złożyć Bogu w ofierze. Modlitwa po Komunii nawiązuje do śmierci Andrzeja na krzyżu: za jego przykładem mamy naśladować ukrzyżowanego Pana.

Wspomnienie św. Andrzeja znajdowało się przez wiele wieków w codziennej liturgii mszalnej: zostało wprowadzone do embolizmu, czyli modlitwy po Ojcze nasz i przetrwało w nim do czasu posoborowej reformy.

Od XVI do XIX wieku miesiąc grudzień był uważany za miesiąc szczególnej czci św. Andrzeja.

b. Kult św. Jana

Kult św. Jana związany był pierwotnie z jego grobem w Efezie, gdzie bardzo wcześnie zbudowano kaplicę, a za czasów Konstantyna bazylikę przebudowaną przez cesarza Justyniana w VI wieku. W tym też czasie ku czci świętego powstawały inne kościoły. W Rzymie kult Jana rozwija się za papieża Hilarego (461-468). Jako archidiakon przybył on na tzw. Sobór Efeski w 449 roku i w czasie tumultu o mało nie stracił życia: schronił się wtedy przy grobie Apostoła i w chwili trwogi przyrzekł, iż będzie szerzył jego kult, jeśli wyjdzie żywy z tej opresji. Zostawszy papieżem dotrzymał złożonego ślubu i wzniósł w baptysterium na Lateranie oratorium ku czci Jana Apostoła swego wybawiciela. Wkrótce też wzniósł podobne oratorium ku czci Jana Chrzciciela. Cześć oddawana tutaj obydwu Janom sprawiła, że wiek później całą bazylikę zaczęto nazywać bazyliką św. Jana.

[31] Por. *Le Sacramentaire Grégorien*, dz. cyt., 1219-1238.
[32] Por. *Sacramentarium Gelasianum*, dz. cyt., 1076-1087.
[33] Por. *Le Sacramentaire Grégorien*, dz. cyt., 766-773.

Prawie w tym samym czasie powstała bazylika św. Jana przy *Porta Latina* wzniesiona przez papieża Gelazjusza († 496), później wiele razy przebudowywana. Tutaj w przyszłości zbudowano też oratorium upamiętniające domniemane męczeństwo Apostoła przez zanurzenie we wrzącym oleju. Wszystko to świadczy, jak żywy był kult umiłowanego ucznia Pana. Ponieważ nie zachowały się relikwie Jana, dlatego też nie powstało jakieś jedno miejsce jego kultu[34].

Święto ku czci Jana powstało na Wschodzie i pierwotnie połączone było ze wspomnieniem jego brata Jakuba zwanego Większym. Dopiero później w liturgii wschodniej Jan wspominany jest oddzielnie w dniu 26 września. Liturgia galijska nadal obchodziła razem wspomnienie Jakuba i Jana, ale w dniu 27 grudnia. Liturgia rzymska zna święto Jana Apostoła obchodzone 27 grudnia, łącząc jego wspomnienie z Bożym Narodzeniem. *Sakramentarz z Werony* zawiera dwa formularze mszalne: uwagę zwracają dwie własne prefacje. Pierwsza z nich nawiązuje do powołania Apostoła, który porzucił ojca oraz sieci i poszedł za Chrystusem. Ukazuje Jana na ostatniej wieczerzy, jak również wspomina, iż Jezus dał Janowi pod opiekę swoją dziewiczą Matkę. Druga przywołuje prolog, ukazuje Jana jako umiłowanego ucznia, głoszącego wielką tajemnicę Słowa, które stało się ciałem[35]. *Sakramentarz Gelazjański*, podobnie jak i *Gregoriański*, zawiera również Mszę świąteczną[36]. W odnowionej liturgii na miejsce dosyć ubogich w treść modlitw pochodzących z *Sakramentarza Gregoriańskiego*, wprowadzono bogatsze modlitwy z dawnych ksiąg liturgicznych. W kolekcie wysławiamy Boga, który przez Jana objawił nam tajemnicę Słowa: prosimy, abyśmy pojęli i umiłowali naukę, którą on nam głosił. W modlitwie nad darami prosimy, abyśmy z Eucharystii czerpali głębsze poznanie tajemnicy Słowa. W modlitwie po Komunii, wziętej z liturgii ambrozjańskiej zanosimy błaganie, aby dzięki złożonej ofierze, zawsze mieszkał między nami Chrystus.

Od wczesnego średniowiecza aż do dziś w święto Jana Kościół błogosławi wino i podaje je wiernym do picia. Zwyczaj ten nawiązuje do apokryfu opowiadającego o życiu apostoła. Cesarz Domicjan miał wezwać Jana do Rzymu. Jan dla wykazania mocy Jezusa wziął kielich z mocną trucizną, pomodlił się nad nim i wypił go nie ponosząc śmierci[37]. Przypominają o tym

[34] Por. A. Adam, *Das Kirchenjahr*, dz. cyt., 120; P. Jounel, *Le culte*, dz. cyt., 171.
[35] Por. *Sacramentarium Veronense* 1273-1283.
[36] Por. *Sacramentarium Gelasianum* 36-41; *Le Sacramentaire Grégorien* 67-69.
[37] Zob. poniżej s. 343, inna wersja PsAbd 5, 20n.

słowa wprowadzające do obrzędu błogosławieństwa. Kościół prosi najpierw, aby Bóg umacniał wśród nas wzajemną zgodę i bratnią miłość. Potem zaś przychodzi prośba: *uwolnij nas od trucizny nienawiści*. Modlitwa nazywa nienawiść trucizną. Tylko Bóg może obronić człowieka przed działaniem tej trucizny, jak obronił Jana Apostoła.

Liturgia rzymska znała jeszcze jedno święto obchodzone 6 maja: świętego Jana przed *Porta Latina*. Było to wspomnienie oparte o przekaz apokryficzny. Cesarz Domicjan miał skazać Jana na śmierć przez zanurzenie we wrzącym oleju. Jan wyszedł cudem z tej kaźni[38]. Na miejscu domniemanego męczeństwa wzniesiono najpierw oratorium, a potem świątynię: dzień jej poświęcenia dał początek temu świętu. *Sakramentarz Gregoriański* zawiera Mszę na ten dzień. Kościół w kolekcie prosił Boga, aby wstawiennictwo Jana osłaniało wiernych przed złem, które zewsząd na nas uderza[39]. Święto to zniosła reforma Jana XXIII.

c. Kult św. Jakuba Większego

Święty Jakub poniósł śmierć męczeńską w Jerozolimie i tutaj został pogrzebany. Miejsce jego śmierci stało się zapewne pierwszym ośrodkiem jego kultu. Według starej legendy ciało Jakuba w sposób cudowny zostało przewiezione statkiem do Iria w dalekiej Hiszpanii, gdzie rozpoczął się nowy okres jego kultu. Tutaj jednak pamięć o Apostole zanikła na wieki i dopiero około 830 roku odkryto jego ciało w miejscowości Compostela. Od tego czasu w tej miejscowości nastąpił wielki rozwój kultu Apostoła, jego relikwie będą przez wieki przyciągać rzesze pielgrzymów, stąd promieniował jego kult na Hiszpanię i Europę. Jakub został patronem Hiszpanii i wspierał ten kraj w jego zmaganiach z Arabami.

W Rzymie kult św. Jakuba pojawił się w XII wieku przyniesiony przez Hiszpanów. Infant Henryk, syn Ferdynanda III wzniósł kościół pod wezwaniem św. Jakuba przy *Piazza Navona*, potem zaś zbudowano drugi w pobliżu mauzoleum Augusta[40].

Początkowo wspomnienie Jakuba łączono ze wspomnieniem jego brata, Jana Apostoła i obchodzono je 27 grudnia. Czyniła tak najstarsza liturgia galijska: długie modlitwy galijskie ukazują obydwu braci Apostołów powołanych przez Chrystusa, którym Chrystus przepowiedział wypicie swego kielicha. W większości jednak sakramentarzy Gelazjańskich VIII wie-

[38] Tertulian, *De praescriptione hareticorum*, 36, 6.
[39] Por. *Le Sacramentaire Grégorien* 485-487.
[40] Por. A. Adam, *Kirchenjahr*, dz. cyt., 201; P. Jounel, *Le culte*, dz. cyt., 172.

ku święto Jakuba jest już obchodzone oddzielnie w dniu 25 lipca. Stąd przeszło do Rzymu w IX wieku.

W odnowionej liturgii modlitwy mszalne zostały ubogacone w treść. Kolekta dawnej Mszy była prosta w swej treści, zawierała prośbę o wstawiennictwo Apostoła. Obecnie w kolekcie i w modlitwie nad darami wspominamy, iż Jakub jako pierwszy z Apostołów przelał krew ze względu na Chrystusa i to go właśnie wyróżnia z grona Dwunastu. Dopiero potem prosimy, aby jego mężne wyznanie wiary utwierdziło Kościół i jego opieka stale mu towarzyszyła.

d. Kult świętych Filipa i Jakuba Mniejszego

Kult obu świętych rozpoczął się na Wschodzie i nabrał znaczenia, gdy ich relikwie w IV wieku sprowadzono do Konstantynopola. W VI wieku relikwie obu Apostołów przewieziono do Rzymu i umieszczono je w zbudowanej właśnie bazylice Apostołów, którą odtąd zaczęto nazywać bazyliką Filipa i Jakuba. Tym też należy tłumaczyć, że na Zachodzie od samego początku czczono obu Apostołów razem, i tak pozostało do dziś. Dzień poświęcenia bazyliki, 1 maja 570 roku, stał się przez wieki dniem ich wspomnienia. Trwało to aż do 1955 roku, do wprowadzenia w dniu 1 maja święta Józefa Robotnika, kiedy to przesunięto wspomnienie Apostołów aż na dzień 11 maja. Po ostatniej reformie w Kościele powszechnym, święto Apostołów obchodzone jest 3 maja, a więc blisko pierwotnej daty, w Polsce zaś 6 maja[41].

Najstarsze modlitwy liturgiczne święta znajdujemy w *Sakramentarzu Gelazjańskim*[42], ale do *Mszału Rzymskiego* weszły inne, pochodzące z *Sakramentarza Gelazjańskiego VIII wieku*. Dotychczasowa kolekta Mszy zawierała krótką prośbę: abyśmy radując się *z* ich zasług, budowali się ich przykładem. W obecnym *Mszale Rzymskim* zamieszczono modlitwy pochodzące z *Mszału Paryskiego*, które posiadają odniesienie do obu Apostołów. W kolekcie znajduje się prośba, abyśmy za ich wstawiennictwem dostąpili udziału w męce i zmartwychwstaniu Chrystusa, i tak doszli do chwały nieba. Modlitwa nad darami nawiązuje do listu Jakuba Apostoła: to prośba, abyśmy służyli Bogu w pobożności czystej i bez skazy. Modlitwa po Komunii przypomina, jak Filip prosił Chrystusa: pokaż nam Ojca oraz odpowiedz Jezusa.

[41] Por. A. Adam, *Das Kirchenjahr*, dz. cyt., 200; P. Jounel, *Le culte*, dz. cyt., 173.
[42] Por. *Sacramentarium Gelasianum* 860-864.

e. Kult świętych Szymona i Judy

Liturgia Wschodnia czci obydwu Apostołów oddzielnie, liturgia zaś Zachodnia od najdawniejszych czasów czci ich razem. Już *Martyrologium Hieronimiańskie* mówi o ich wspólnym wspomnieniu 28 października. Wspominano ich razem, ponieważ według tradycji razem głosili Ewangelię i razem ponieśli śmierć męczeńską. Osobne święto ku ich czci pojawiło się w liturgii galijskiej w VIII wieku i stąd przeszło do liturgii rzymskiej. W XII wieku czczono relikwie obu Apostołów w jednym z ołtarzy w głównej nawie bazyliki watykańskiej[43].

Teksty liturgiczne święta pozostały bez zmiany, gdyż były bogate w treść. Kolekta mszalna nadal przypomina, że doszliśmy do poznania Boga przez nauczanie Apostołów i zawiera prośbę, aby Kościół za przyczyną tych apostołów stale wzrastał, pociągając do wiary nowe narody.

Z obydwu Apostołów św. Juda Tadeusz zajął wyjątkowe miejsce w pobożności ludu jako patron od spraw beznadziejnych: modlitwa wiernych sprawia, iż jego kult jest nadal żywy w wielu wspólnotach.

f. Kult św. Macieja

Poza opisem powołania Macieja na Apostoła nie mamy o nim żadnych źródłowych wiadomości, według późnej tradycji miał ponieść śmierć męczeńską przez ukamienowanie w Jerozolimie. Relikwie Macieja miała odnaleźć św. Helena i część ich przekazać do Rzymu, a część do Trewiru. W Rzymie w XII wieku czczono je w głównym ołtarzu bazyliki Matki Bożej Większej, w Trewirze zaś w opackim kościele pod wezwaniem Apostoła Macieja.

Sakramentarz Gelazjański wymienia już imię Macieja w Kanonie Rzymskim, ale osobne święto ku jego czci pojawia się dopiero na przełomie tysiącleci i było obchodzone 24 lutego. Wypadało ono często w Wielkim Poście, dlatego podczas ostatniej reformy kalendarza przeniesiono je na 14 maja. Wypada ono teraz w okresie wielkanocnym i odpowiada chronologii zdarzeń: Maciej był wybrany na Apostoła po zmartwychwstaniu Chrystusa, a przed zesłaniem Ducha Świętego[44].

W odnowionej liturgii częściowo uległy zmianie modlitwy mszalne. Powraca w nich przypomnienie, że to Bóg dołączył Macieja do grona Apostołów. Powtarza się też prośba, aby Bóg przyjął także nas do wspólnoty zbawionych, a po śmierci do wspólnoty świętych w światłości.

---

[43] Por. A. Adam, *Das Kirchenjahr*, dz. cyt., 203; P. Jounel, *Le culte*, dz. cyt., 172.

[44] Por. A. Adam, *Das Kirchenjahr*, dz. cyt., 199; P. Jounel, *Le culte*, dz. cyt., 172.

g. Kult św. Tomasza

Powstanie kultu św. Tomasza łączy się z częściowym przeniesieniem w III wieku (z Indii?) jego relikwii do Edessy. W 384 roku Egeria odwiedziła Edessę i nawiedziła kościół nad grobem Tomasza: *Bardzo wielki i piękny, nowo zbudowany, prawdziwie godny być domem Bożym*. Stąd kult Tomasza promieniował i musiał być duży, skoro w Konstantynopolu zbudowano cztery kościoły pod jego wezwaniem. W XIII wieku krzyżowcy przenieśli relikwie Tomasza do Ortony w Italii, gdzie spoczywają w miejscowej katedrze do dziś. W Rzymie papież Symmach († 514) zbudował małe oratorium ku czci Tomasza w bazylice św. Piotra. Jan XII († 964) wzniósł podobne oratorium w bazylice laterańskiej. W XI wieku zbudowano w Rzymie kościół pod wezwaniem Apostoła Tomasza[45].

Święto apostoła obchodzono pod różnymi datami na Wschodzie i na Zachodzie. *Martyrologium Hieronimiańskie* pod datą 21 grudnia mówi o śmierci Apostoła w Indiach oraz o przeniesieniu jego relikwii do Edessy, i to określiło datę jego święta na Zachodzie aż do czasów ostatniej reformy. Święto Tomasza wypadało zawsze w ostatnich dniach Adwentu, które posiadają w liturgii tego okresu szczególne znaczenie. Przeniesiono je na 3 lipca, dzień w którym czczony jest św. Tomasz w Edessie już od VI wieku.

Najstarsze teksty liturgiczne święta zawiera *Sakramentarz Gelazjanski*: dwie z trzech oracji weszły do *Mszału Rzymskiego*[46]. W odnowionym *Mszale Rzymskim* modlitwy mszalne zostały ubogacone. W kolekcie znalazło się nawiązanie do wyznania wiary Tomasza w Jezusa jako Pana. Podobnie w nowej modlitwie po Komunii zawarta jest prośba, abyśmy z Tomaszem uznawali Chrystusa za naszego Pana i Boga.

h. Kult św. Bartłomieja

Nie wiemy nic pewnego o apostolskiej działalności Bartłomieja. Według tradycji armeńskiej Bartłomiej miał głosić Ewangelię właśnie w Armenii, gdzie również poniósł okrutną śmierć męczeńską. Zachowane relikwie dla bezpieczeństwa przenoszono z miejsca na miejsce. W 507 roku zabrano relikwie do Mezopotamii lub Frygii: stąd przeniesiono je na Wyspy Liparyjskie, a następnie z obawy przed Saracenami do Benewentu. Cesarz Otton III na przełomie tysiącleci przewiózł relikwie do Rzymu i umieścił je w kościele zbudowanym na *Isola Tiberina*. Kościół ten odtąd

[45] Por. A. Adam, *Das Kirchenjahr*, dz. cyt., 200-201; P. Jounel, *Le culte*, dz. cyt., 172.
[46] Por. *Sacramentarium Gelasianum* 1088-1090.

otrzymał imię Apostoła, chociaż pierwotnie miał być poświęcony św. Wojciechowi. Relikwie czaszki Apostoła przechowywane są we Frankfurcie nad Menem, w kościele św. Bartłomieja, który jest patronem głównego kościoła i całego miasta[47].

Święto Bartłomieja weszło do liturgii rzymskiej pod wpływem *Sakramentarza Gelazjańskiego VIII wieku* i jest obchodzone 24 sierpnia, w dniu przeniesienia relikwii z Wysp Liparyjskich do Benewentu lub z Benewentu do Rzymu. Liturgia bizantyjska wspomnienie tego przeniesienia obchodzi 25 sierpnia. Pierwotnie wspomnienie Bartłomieja w Rzymie obchodzono także 25 sierpnia, ale ostatecznie przyjęła się data galijska.

W odnowionej liturgii zmieniona została kolekta Mszy: na miejsce dotychczasowej, zbyt ubogiej w treść wprowadzono nową. W swej treści nawiązuje ona do powołania Natanaela przez Chrystusa, do jego wyznania wiary w Chrystusa. Jest w niej prośba do Boga: utwierdź w nas szczerą wiarę, która łączyła świętego Bartłomieja Apostoła z Twoim Synem. W ten sposób liturgia utożsamiła Bartłomieja z ewangelicznym Natanaelem.

i. Kult św. Mateusza

Najstarszą wzmiankę o kulcie Mateusza znajdujemy w *Martyrologium Hieronimiańskim*. Podaje ono, iż 1 maja na Wschodzie obchodzone jest wspomnienie Apostołów Mateusza i Jakuba, w Persji zaś Mateusz wspominany jest dwukrotnie: 6 maja i 21 września. W Rzymie akta synodu z 499 rok podpisał jeden z kapłanów związany z kościołem pod wezwaniem św. Mateusza. Ewangeliarz rzymski z połowy VIII wieku zawiera stację w święto Apostoła w dniu 21 września, jest to kościół przy *Via Merulana*, który istniał do 1810 roku.

Relikwie Mateusza miano przewieźć w połowie X wieku z Cypru lub Etiopii do Salerno. Odnalezione w 1080 roku zostały umieszczone we wzniesionej katedrze, poświęconej przez Grzegorza VII w 1084 roku. Wielki papież przebywał tutaj po ucieczce z Rzymu, tutaj zmarł w następnym roku i został pochowany w miejscowej katedrze[48].

Święto Mateusza wprowadził *Sakramentarz Gelazjański VIII* wieku, wtedy też weszło ono do liturgii rzymskiej i jest obchodzone do dziś 21 września. W odnowionej liturgii zmienione zostały wszystkie modlitwy mszalne, nowe pochodzą z *Mszału Paryskiego* i przywołują ewangeliczne

[47] Por. A. Adam, *Das Kirchenjahr*, dz. cyt., 202; P. Jounel, *Le culte*, dz. cyt., 171.
[48] Por. A. Adam, *Das Kirchengahr*, dz. cyt., 202; P. Jounel, *Le culte*, dz. cyt., 171.

wydarzenia związane z powołaniem Mateusza. Kolekta przypomina, że to Bóg w swoim niewysłowionym miłosierdziu powołał celnika Mateusza na Apostoła i zawiera prośbę, abyśmy podobnie jak on szli za Chrystusem. Modlitwa po Komunii mówi o Mateuszu, który z radością przyjął Chrystusa w swoim domu. Następnie formułuje prośbę, abyśmy zawsze pokrzepiali się przy stole Chrystusa, który nie przyszedł wzywać do nawrócenia sprawiedliwych, ale grzeszników.

j. Przypomnienie Judasza

Judasz powołany przez Chrystusa należał do grona apostołów, ale nie wytrwał przy Zbawicielu, zdradził Go i wydał na śmierć. Liturgia przywołuje postać Judasza ilekroć czytane są w niej fragmenty ewangelii mówiące o nim. Ma to szczególnie wielką wymowę, gdy w Kościele czytana jest męka Pańska: obecnie czyni się to w Niedzielę Palmową oraz w Wielki Piątek.

W dawnej liturgii rzymskiej wspominał Kościół Judasza w jednej z modlitw Triduum Paschalnego. W *Sakramentarzu Gelazjańskim* była to modlitwa rozpoczynająca liturgię Wielkiego Piątku, poprzedzająca liturgię słowa. W *Sakramentarzu Gregoriańskim* modlitwa ta stała się kolektą Mszy Wieczerzy Pańskiej i tak było również w dawnym *Mszale Rzymskim*[49]. Modlitwa przeciwstawiała sobie Judasza i Dobrego Łotra: od Boga Judasz otrzymał karę za swą zbrodnię, a Łotr nagrodę za wyznanie swych win. Chrystus Pan w czasie swej męki dał obu różną zapłatę według zasług każdego z nich. Modlitwy tej nie ma już w odnowionej liturgii rzymskiej.

6. Kult świętych zwanych Apostołami

a. Kult św. Marka Ewangelisty

Marek, uczeń Piotra i towarzysz Pawła w pierwszej podróży misyjnej, jest autorem drugiej Ewangelii. Według tradycji głosił Ewangelię w Aleksandrii, został pierwszym biskupem tego miasta i tam poniósł śmierć męczeńską. Relikwie jego przechowywane były w Aleksandrii aż do 828 roku, kiedy to Wenecjanie sprowadzili je do siebie i ogłosili Marka patronem swego miasta. Odtąd też wspaniała bazylika wzniesiona pod wezwaniem Ewangelisty stała się żywym miejscem jego kultu[50].

[49] Por. *Sacramentarium Gelasianum* 396; *Le Sacramentaire Grégorien* 328.
[50] Por. A. Adam, *Das Kirchenjahr*, dz. cyt., 199-200.

W Rzymie święto ku czci św. Marka pojawiło się dopiero na przełomie X i XI wieku, przyszło do Rzymu z Galii pod wpływem *Sakramentarza Gelazjańskiego VIII wieku*. Modlitwy mszalne dawnego *Mszału* wspominały św. Marka i głównie przyzywały jego wstawiennictwa. W obecnym *Mszale* odnowione modlitwy wyraźniej ukazują Marka jako głosiciela Ewangelii, zanoszone zaś prośby to błaganie za Kościołem, aby wytrwale głosił Ewangelię i aby Bóg umocnił naszą wiarę w Ewangelię, którą głosił św. Marek.

W święto Marka odprawiano przez całe wieki błagalną procesję połączoną ze śpiewem litanii do Wszystkich Świętych i błagalnymi modlitwami w różnych potrzebach. Była to tzw. Litania Większa, w odróżnieniu od Litanii Mniejszych, trzech błagalnych dni przed uroczystością Wniebowstąpienia. Procesja ta nie była związana ze świętem Marka, powstała w Rzymie w konkretnej sytuacji. W Rzymie 25 kwietnia obchodzono uroczystości ku czci boga Robigusa, opiekuna rolnictwa. W tym dniu organizowano pogańską procesję, na zakończenie której składano ofiarę bożkowi prosząc o jego opiekę nad zbiorami. Kościół już w IV wieku chciał te pogańskie obchody zastąpić chrześcijańską modlitwą: chrześcijanie brali udział w błagalnej procesji w tym samym dniu i przechodzili tą samą drogą. Papież Grzegorz Wielki († 604) szczególnie troszczył się o ten dzień błagalnej modlitwy i wprowadził go na stałe do liturgii Kościoła. W obecnym kalendarzu procesja ta już nie istnieje i nie łączy się treściowo z dniem św. Marka, jej zaś błagalny charakter nie odpowiada radosnemu charakterowi okresu wielkanocnego. Konferencje Episkopatu mogą jednak utrzymać tę procesję w Kościołach lokalnych, jeśli jest ona nadal żywa w świadomości wiernych[51].

b. Kult św. Łukasza Ewangelisty

Łukasz, autor trzeciej *Ewangelii* i *Dziejów Apostolskich*, po śmierci Pawła miał pasterzować w Grecji i tam zakończyć swe życie. Nie wiemy, gdzie został pochowany, jego relikwie zostały sprowadzone do Konstantynopola w 357 roku i złożone w kościele Apostołów. Prawdopodobnie wtedy rozpoczął się rozwój kultu Łukasza. Kościoły Wschodnie obchodziły jego wspomnienie 18 października. Ten dzień wspomnienia przyjął się też na Zachodzie. W Rzymie kult Łukasza znany jest od IX wieku, jego święto powstało pod wpływem liturgii galijskiej[52].

[51] Por. A. Adam, *Das Kirchenjahr*, dz. cyt., 160.
[52] Por. A. Adam, *Das Kirchenjahr*, dz. cyt., 202-203.

W odnowionej liturgii zmieniono kolektę Mszy, gdyż dotychczasowa była zbyt uboga w treść, przyzywała jedynie wstawiennictwa Łukasza. W nowej Łukasz ukazany jest jako ten, który przez swoje słowa i pisma objawił nam tajemnicę miłości Boga do ubogich; ukazał uczniów Chrystusa jako tych, którzy mają jedno serce i jedną duszę. W ten sposób modlitwa nawiązuje do działalności i duchowości Ewangelisty.

c. Kult św. Barnaby

Barnaba nie należał do grona dwunastu Apostołów, ale zajmował wyjątkowe miejsce w pierwotnym Kościele. On przyprowadził do Apostołów nawróconego Pawła i stał się jego bliskim współpracownikiem. Tylko Barnabie, jako jedynemu z uczniów *Dzieje Apostolskie* nadają zaszczytny tytuł Apostoła, który w liturgii zachowuje do dziś. Według tradycji został biskupem Cypru, swej rodzinnej wyspy i poniósł śmierć męczeńską w Salaminie. Za cesarza Zenona w 488 roku miano odnaleźć jego relikwie. *Martyrologium Hieronimińskie* nie wspomina jeszcze Barnaby, w źródłach greckich wymieniany jest w dniu 11 czerwca razem z Apostołem Bartłomiejem. *Martyrologium* Bedy wspomina Barnabę Apostoła jak również odnalezienie jego ciała. A zatem wspomnienie Apostoła jest obchodzone w dniu znalezienia jego relikwii. Dodajmy jeszcze, że imię Barnaby było od dawna wymieniane w Kanonie Rzymskm. Oddzielne święto Apostoła Barnaby znalazło się w sakramentarzach Gelazjańskich z VIII wieku i z nich przeszło do liturgii rzymskiej[53].

W obecnej liturgii rzymskiej zmienione zostały wszystkie modlitwy mszalne. Kolekta, pochodząca z *Mszału Paryskiego*, przywołuje słowa z *Dziejów Apostolskich*: ukazuje Barnabę jako *męża pełnego wiary i Ducha Świętego*, przeznaczonego do nawracania pogan. Zawiera prośbę, aby Kościół *słowem i czynem wiernie szerzył Ewangelię, którą Apostoł odważnie głosił*. Jest w tym chyba przypomnienie czynu Barnaby: sprzedał ziemię i pieniądze złożył u stóp Apostołów. Modlitwa nad darami, pochodząca z liturgii ambrozjańskiej, podkreśla gorącą miłość, z jaką Barnaba niósł poganom Ewangelię. W ten sposób liturgia rysuje duchową sylwetkę św. Barnaby.

[53] Por. P. Jounel, *Le culte*, dz. cyt., 178-179.

7. Zakończenie

Kult Apostołów w liturgii ma długie dzieje, sięga przecież pierwszych wieków chrześcijaństwa. Trudno dziś odtworzyć jego powstanie i pierwotny rozwój ze względu na brak wystarczających źródeł. Wraz z upływem czasu pojawia się więcej świadectw i możemy śledzić zarówno jego formowanie się, jak i rozwój.

Kult rozpoczął się od oddawania czci całemu kolegium apostolskiemu, wkrótce jednak pojawił się kult poszczególnych Apostołów, najpierw tych głównych, a z biegiem czasu pozostałych. We wczesnym średniowieczu znajdujemy już osobne święta ku czci wszystkich dwunastu Apostołów. Kult liturgiczny Apostołów to powstawanie ich miejsc kultu, świąt poszczególnych Apostołów, powstawanie tekstów związanych z liturgią Mszy i Liturgii Godzin. W kulcie Apostołów, powstającym na tak długiej przestrzeni czasu, odbija się duchowość Kościoła danego okresu, teologiczne myślenie, pobożność ludu, życie chrześcijańskie wraz z jego różnorodnymi problemami.

Liturgia świąt Apostołów, ukształtowana w średniowieczu, przetrwała do naszych dni. Reforma liturgii Soboru Watykańskiego II objęła też liturgiczny kult Apostołów. Ubogaciła w treść modlitwy liturgiczne świąt Apostołów, zakorzeniła je w księgach Nowego Testamentu, nadała im biblijnego ducha, w paru przypadkach zmieniła też datę obchodzonego święta. Przez teologiczne ubogacenie modlitw wspomnienie Apostoła stało się jakimś bliższym duchowym spotkaniem z nim, przypomnieniem jego powołania i dzieła życia. Spojrzenie na kult Apostołów przez wieki pozwala na głębsze duchowo przeżywanie go dzisiaj i lepsze zrozumienie ich znaczenia w życiu Kościoła.

8. Kult uczniów apostolskich i pozostałych postaci omówionych w ANT

(ks. Marek Starowieyski)

a. Św. Akwila [i Pryscylla][54]

Poza danymi Pisma Świętego nie posiadamy o tych dwóch świętych żadnych innych danych historycznych a tylko legenarne, stąd też wątpli-

[54] Por. BS 2, 326-328.

wości tradycji liturgicznej. *Synaksarium Konstantynopolitańskie* mówi o nich pod dniem 13. II jako o Apostołach i męczennikach, ale nie podaje miejsca ich śmierci, natomiast *Martyrologium Romanum* pod dniem 8. VII nie precyzując żadnych innych danych jak to, że ponieśli śmierć w Azji Mniejszej. W świecie greckim są czczeni pod dwiema datami: 13. II Akwila i Pryscylla, z podkreśleniem, że byli mężem i żoną oraz 13 (14). VII sam Akwila jako *hieromartyr* i biskup-apostoł. Dodajmy, że św. Pryscylla nie ma nic wspólnego z św. Pryscyllą, której imię noszą katakumby rzymskie.

b. Św. Szczepan[55]

Odkrycie ciała św. Szczepana w 415 roku[56] spowodowało wybuch pobożności względem pierwszego męczennika. Nie znaczy to, że nie istniała ona przedtem. Wiemy, że w końcu IV wieku istniały w Konstantynopolu dwie bazyliki jemu poświęcone, a w Ankonie istniał kościół mu dedykowany, posiadający kamień, którym go kamienowano.

Po odkryciu ciała św. Szczepana zasadnicze relikwie przeniósł uroczyście biskup Jan do Jerozolimy, następnie w 439 roku biskup Juwenal przeniósł je do sanktuarium Ukamienowania św. Szczepana, w końcu zostały umieszczone w 460 w wielkiej bazylice ufundowanej przez cesarzową Eudokię. Ponadto relikwie męczennika pozostały również w Kaphargamala.

Relikwie św. Szczepana wywiózł do Hiszpanii Orozjusz na prośbę kapłana Awitusa z Bragi w 415 roku. Do celu jednak nie dotarły, prawdopodobnie z powodu inwazji barbarzyńskich na półwysep Iberyjski. Natomiast ich przybycie na Majorkę wywołało fale entuzjazmu religijnego, o czym świadczy list Serwera z Majorki. Relikwie przewieziono również do Afryki, gdzie spoczęły w Uzalum i Kalamie, a św. Augustyn wygłosił piękne mowy na cześć pierwszego męczennika. I na Balearach i w Afryce dokonały się liczne cuda – jeden z nich opisuje św. Augustyn w *De civitate Dei*.

Kult św. Szczepana rozposzechnił się w innych miastach. W Rzymie zbudowano w V wieku kilka kościołów jemu poświęconych: na *via Latina, S. Stefano Rotondo*, koło bazyliki św. Warzyńca na *Campo Verano*. Kościoły poświęcone męczennikowi powstają w VI wieku w Rawennie i Neapolu; później kult rozpowszechnił się na całą ówczesną Europę.

Nie znamy daty śmierci św. Szczepana. Od IV wieku istnieje jego święto 26. XII, co potwierdzają św. Grzegorz z Nyssy i Asteriusz z Amazji. Data

[55] Por. EC 11, 1300-1302.

[56] Opis odkrycia ANT 2/2 rozdz. XVI.

jest teologiczna: jest on pierwszym męczennikiem, który poniósł śmierć za Chrystusa. Datę tę jednak zmieniono na Wschodzie na 27. XII, ponieważ 26. XII czczono rodziców Chrystusa. Świadectwem tej zmiany jest homilia św. Sofroniusza z Jerozolimy (VII w.) i synakarium jakobickie.

Obchodzono jeszcze jedno święto 2(3) VIII. Na Zachodzie było to święto odnalezienia relikwii św. Szczepana. Datę wybrano prawdopodobnie ze względu na konsekrację kościoła w Ankonie czy którejś z bazylik rzymskich, ponieważ datę odnalezienia znamy dokładnie: miało ono miejsce 18-19. XII. To święto wspomina wprawdzie *Martyrologium Hieronymianum*, ale zadomowiło się na stałe w Sakramentarzach dopiero w IX/X w. Grecy natomiast obchodzili dzień 2. VIII jako święto przeniesienia relikwii świętego do Konstantynopola za cesarza Teodozjusza II (V w.).

c. Św. Tymoteusz[57]

Po śmierci św. Tymoteusz, biskup Efezu został pochowany w swoim mieście biskupim, skąd ciało jego przewieziono w 356 do Konstantynopola, gdzie spoczęły wraz z innymi Apostołami i mężąmi apostolskimi w Bazylice Apostołów. Relikwie zrabowali krzyżowcy i ślad po nich zaginął. Odnaleziono je przypadkowo w 1945 w katedrze w Termoli[58].

Św. Tymoteusz podobnie jak i św. Tytus nie cieszyli się szczególnym kultem. *Martyrologium Hieronymianum* podaje datę jego święta 27. IX. W czasach nowszych przeniesiono jego święto na datę bliską świętu nawrócenia św. Pawła, a więc na 24. I, po reformie kalendarza utrzymano tę samą tendencję teologiczną, i przeniesiono jego święto na 26. I. wraz ze św. Tytusem. Wschód czci św. Tymoteusza 21(22). I.

d. Św. Tytus[59]

Kult św. Tytusa rozwijał się na Krecie, w Gortynie, gdzie we wspaniałej bazylice znajdował się jego grób i gdzie św. Andrzej z Krety (VIII w.) wygłosił jego entuzjastyczny panegiryk. W 823 roku Kreta została splądrowana przez Arabów, zniszczono bazylikę a z relikwii pozostała tylko czasza. Gdy Kreta została zdobyta przez Turków Wenecjanie w 1669 roku bojąc się profanacji wywieźli ją do Wenecji, gdzie spoczęła w Bazylice św. Marka i gdzie oddawano szczególną cześć św. Tytusowi. W 1966 roku na

[57] EC 12, 107-110; BS 12, 482-488.
[58] A. Ferrua, *Le reliquie di S. Timoteo*, Civiltà Cattolica 98(1947), III, 328-336.
[59] Por. EC 12, 145-147; BS 12, 503-506.

polecenie pap. Pawła VI relikwia powróciła na Kretę, gdzie jest przechowywana w kościele św. Tytusa.

Św. Tytus nie cieszył się szczególnym kultem; święto jego ustanowił pap. Pius IX w 1854 w dniu 14. II. W ostatniej reformie kalendarza liturgicznego połączono jego święto z św. Tymoteuszem i umieszczono w kalendarzu liturgicznym w pobliżu nawrócenia św. Pawła, 26. I. Natomiast na Wschodzie jest on czczony razem ze św. Bartłomiejem 25. VIII.

9. Święta Apostołów w różnych rytach[60]

(ks. Marek Starowieyski)

a. Święta stałe

4. **1.**	Rz	– Św. Tytusa
16. 1	An, Biz	– Uczczenie okowów św. Piotra
	Ma	– Wspomnienie uwolnienia św. Piotra
21(22).	1 Biz	– Św. Tymoteusza
25.1	Am, An, Ma, Rz	– Nawrócenie św. Pawła
26. 1	Rz	– Św. Tymoteusza i Tytusa
4. **2**	Ko	– Św. Jakuba Alfeuszowego
13. 2	Biz	– Św. Akwila i Pryscylla
22. 2	Am, Rz	– Katedry św. Piotra
	An, Ma	– Katedry św. Piotra w Antiochii
4. **3**	Ko	– Św. Macieja
12. **4**	Ko	– Św. Jakuba Zebedeuszowego
25. 4.	Am, An, Biz, Ko, Ma, Rz	– Św. Marka
30. 4	An, Biz, Ma	– Św. Jakuba Zebedeuszowego
3. **5**	An, Rz,	– Św. Filipa i Jakuba Alfeuszowego
8. 5	An, Biz, Ma	– Św. Jana
10. 5	An, Biz, Ma	– Św. Szymona Zeloty
11. 5	Ko	– Św. Jana
14. 5	Am, Rz	– Św. Macieja
20. 5	An	– Czterech Ewangelistów
21. 5	Ko	– Św. Tomasza

[60] Skróty rytów: **Am** – Ambrozjański; **An** – Antiocheński; **Ar** – Armeński; **Biz** – Bizantyński; **Ko** – Koptyjski; **Ma** – Maronicki; **Rz** – Rzymski; **Sy** – Syryjski wschodni.

Wg. P. Jounel, *Le culte des Apotres à Rome et dans la liturgie Romaine*, w: *Saints et sainteté dans la liturgie*, 33 Conférence Saint-Serge, Roma 1987, 185-187.

2. **6**	Ma	– Czterech Ewangelistów
10. 6	Ma	– Św. Barnaby
11. 6	Am, Rz	– Św. Barnaby
	An, Biz	– Św. Bartłomieja i Barnaby
	Ma	– Św. Bartłomieja
19. 6	An, Biz	– Św. Judy
26. 6	Ko	– Św. Tadeusza
29. 6	Am, An, Biz, Ko, Ma, Rz, Sy	– Św. Piotra i Pawła
30. 6	An, Biz, Ma	– Dwunastu Apostołów
3. **7**	Am, An, Ma, Rz, Sy	– Św. Tomasza
8. 7	Rz	– Alkwila i Pryscylla
13(14).	7 Biz	– Akwila
25. 7	Am, Rz	– Św. Jakuba Zebedeuszowego
2. **8**	Biz	– Św. Szczepana
2(3).8	Rz	– Św. Szczepana
9. 8	An, Biz, Ma	– Św. Macieja
21. 8	Ma	– Św. Tadeusza
24. 8	Am, Rz	– Św. Bartłomieja
25. 8	Sy	– Translacja św. Bartłomieja
25. 8	By	– Św. Bartłomieja i Tytusa
1. **9**	Ko	– Św. Bartłomieja
21. 9	Am, Rz	– Św. Mateusza
26. 9	Biz	– Wniebowzięcie św. Jana
6. **10**	An, Biz, Ma	– Św. Tomasza
9. 10	Biz, Ma	– Św. Jakuba Alfeuszowego
	Ko	– Św. Mateusza
18.10	Am, An, Biz, Ma, Rz	– Św. Łukasza
19. 10	Ko	– Św. Łukasza
28. 10	Am, Rz	– Św. Szymona i Judy
14. **11**	An, Biz, Ko, Ma	– Św. Filipa
16. 11	An, Biz, Ma	– Św. Mateusza
18. 11	Rz	– Dedykacja bazylik św. Piotra i Pawła
30. 11	Am, An, Biz, Ko, Ma, Rz	– Św. Andrzeja
17. **12**	Ko	– Św. Barnaby
21. 12	Sy	– Św. Tomasza
27. 12	Am, Rz	– Św. Jana
26. 12	Rz	– św. Szczepana
27. 12	Biz	– Św. Szczepana
28. 12	Ar	– Św. Piotra i Pawła

29. 12	Ar	– Św. Jakuba i Jana
30. 12	Ko	– Św. Jana

b. Święta ruchome

Ryt armeński:

V niedziela po Zesłaniu Ducha Świętego.	– Dwunastu Apostołów i ich książąt Piotra i Pawła
I sobota po Przemienieniu	– Św. Tadeusza
V wtorek po Podwyższeniu Krzyża	– Św. Macieja i św. Barnaby
V sobota po Podwyższeniu Krzyża	– Czterech Ewangelistów
IX sobota po Podwyższeniu Krzyża	– Św. Filipa
II wtorek adwentu	– Św. Jakuba i Szymona
II sobota adwentu	– Św. Andrzeja
IV wtorek adwentu	– Św. Bartłomieja i św. Judy

c. Ryt syryjski wschodni:

II piątek po Epifanii	– Św. Piotra i Pawła
III piątek po Epifanii	– Czterech Ewangelistów
VII niedziela (po Zesłaniu Ducha Świętego), Apostołów	– Dwunastu Apostołów